

શ્રીમદ્ભગવાદ ગીતાના અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રથમ પ્રકાશિત ગ્રંથમાળા.

ગ્રન્થરત્ન ૧૮.

શ્રીમદ્ભગવાદ ગીતાના અંગ્રેજી ભાષામાં

॥ નિરંજનલક્ષણ ॥

ગોસ્વામિશ્રી પુરુષોત્તમજીવિત સંસ્કૃત ટીકાના આધારે

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં કરનાર,

શ્રીરંજનલાલ ત્રિવેદી સાંકળીયા.

બી. એ. એલ.એલ. બી. વકીલ હાઇકોર્ટ—મુંબઈ.

અધ્યાપક પ્રસિદ્ધ કરનાર,

શ્રીમદ્ભગવાદ ગીતાના અંગ્રેજી ભાષામાં

શ્રીવલ્લભીયગ્રંથપ્રકાશકર્તાના વ્યવસ્થાપક,

નડીઆદ.

સંવત ૧૯૭૪.

મત્ર ૧૯૧૮.

પ્રથમ પ્રકાશ ૪૪૦.

પ્રત ૧૦૦૦.

શ્રી ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં શાહ સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.

પાંચકુવા—અમદાવાદ.

નોંધાયેલ અહીં આના.

ii

મૂલ

૧૦૦

શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલયદ્વારા પ્રકટ થયેલા ગ્રન્થો.

૧	સંન્યાસ નિર્ણય.	૦—૩—૦
૨	ભક્તિહંસ.	૦—૨—૦
૩	જલભેદ	}	૦—૩—૬
૪	પંચપદ્ધાનિ.				
૫	પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ.	૦—૫—૦
૬	દુસંગવિજ્ઞાન પ્રકાર.	૦—૧—૦
૭	ઉપદેશ શંકા નિરાસવાદ.	૦—૨—૦
૮	ભક્તિવધિની	૦—૨—૬
૯	સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી.	૦—૫—૬
૧૦	યમુનાષ્ટક.	૦—૧—૦
૧૧	આલભોધ.	૦—૩—૬
૧૨	અંતઃકરણ બોધ	૦—૧—૦
૧૩	સિદ્ધાન્ત રહસ્ય.	૦—૨—૦
૧૪	વિવેક ધૈર્યાશ્રય.	૦—૧—૬
૧૫	નવરત્ન.	૦—૨—૬
*૧૬	મનુષ્યનું કર્તવ્ય અને ધર્મજીજ્ઞાસા ખંડ ૧ લો.(નોવેલ)	૦—૧૨—૦			
*૧૭	પુષ્ટિમાર્ગીય તત્વસ્તોત્ર. (કંતાનનું પુકું)...	૦—૩—૦			
	,, (સાદુ પુકું)	૦—૨—૦			
૧૮	નિરોધ લક્ષણ.	૦—૨—૬

પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં.

અમદાવાદ—લક્ષ્મીભાઈ જીમનલાલ દેશાઈ ચંગપોળ ખત્રી પાળ.

મુંબાઈ—પંડીત જીજ્ઞારામ મુકુંદજી કાલ્યાદેવી રોડ.

,, —કીર્તનીયા બલદેવદાસ કૃષ્ણદાસ જૂલેશ્વર

સુરત—ચુનીલાલ ભાઈદાસ ભડારી.

નડીયાદ—શ્રી પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય

મોહનલાલ લક્ષ્મીભાઈ શાહ.

મંત્રી.

શ્રી પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય—નડીયાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૪૫૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ નિરોધલક્ષ્મી

વિષય ૫૨૨૨૩

૭૬૫૪

અમદાવાદ
શ્રીજયંતી કોપીશાલ-સંગ્રહ

॥ શ્રીગણાય નમઃ ॥

॥ શ્રીમદ્વાચાર્યવરણસ્થાનશ્રી નમઃ ॥

શ્રીમદ્દલમાચાર્ય વિરંદતં

નિરોધલક્ષણમ્ ।

ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજીકૃત ટીકાના ભાષાંતરસહિત.

નિજજન ઉપર કૃપાવંત, શ્રીમદ્દલમાચાર્યજીને પ્રણામ કરીને તેઓશ્રીનો આ હાસ (શ્રીપુરુષોત્તમજી) નિરોધલક્ષણ ગ્રન્થનો વિચાર કરે છે.

શ્રીમદ્દલમાચાર્યજી સંન્યાસનિર્ણય ગ્રન્થમાં લક્ષિતમાર્ગીય ત્યાગ પ્રભુના વિરહના અનુભવને માટે કર્તવ્ય છે એમ સૂચવે છે; કૌંડિન્ય ઋષિ અને શ્રીગોપિકાઓ એ બે ગુરુ છે એમ કહે છે; બન્નેના સમય અને ફલ બુદ્ધા બુદ્ધા છે એમ બોધ કરે છે, અને તે પરથી અધિકારીઓનો ભેદ થવે છે; એ લક્ષિતમાર્ગીય ત્યાગ માત્ર પ્રેમથી જ સિદ્ધ થાય છે એમ આજ્ઞા કરે છે; એ પ્રેમનું સાધન શું, એમ આકાંક્ષા થતાં આજ્ઞા કરે છે કે લાવનાથી સિદ્ધ થયલો લાવ જ માત્ર સાધન છે; અને લાવલાવનાથી વિલક્ષણ (ઉચ્ચ) અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં પ્રભુના ગુણગાનજ વિરહમાં જીવન ટકાવી રાખે છે એમ આજ્ઞા કરે છે.

ત્યાં એમ આકાંક્ષા થાય છે કે કેવા અધિકારીને કેવી લાવનાથી ઉત્પન્ન થયલો કેવા પ્રકારનો લાવ સાધનરૂપે ઉપયોગી થઈ પડે છે ? વળી પ્રભુના ગુણો પણ ત્યાં બાધક કહેલા છતાં કેવા અધિકારમાં કેવા પ્રકારે જીવન ટકાવી રાખવામાં સાધનભૂત પડે છે ? એમ પણ આકાંક્ષા થાય છે, વળી લક્ષિતમાર્ગીની

અન્યમાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ આજ્ઞા કરી છે કે જે લક્ષ્મીને લક્ષ્મીને બીજલાવ દૃઢ થયો હોય અને જે લગવાને આજ્ઞા કરેલી અને આપે વિચારેલી રીતિએ લગ્ન કરતો હોય એવા લક્ષ્મીને લક્ષ્મીની પ્રવૃદ્ધિને માટે જુદાત્યાગ કરીને શ્રવણ કીર્તનરૂપ સાધન કરવાં; જેનો બીજલાવ દૃઢ ન થયો હોય તેણે તો ઘરમાં રહીને પૂજા શ્રવણ વગેરે કરીને પ્રભુનું લગ્ન કરવું, અને એમ કરતાં કરતાં પ્રભુ તરફ સ્નેહ આસક્તિ અને વ્યસન થાય ત્યારે તે કૃતાર્થ થાય એમ કહ્યું. આગળ જતાં ત્યાગ કરવા વગેરેની આવશ્યકતા બતાવી. ત્યાં પણ લક્ષ્મીવૃદ્ધિનું સ્વરૂપ શું, લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થઈ છે એમ કેમ માલમ પડે, એમ આકાંક્ષા થાય છે. અને સેવાફલવિવરણમાં આજ્ઞા કરી કે જો આવું ફલ (અલૌકિક સામર્થ્ય) ન પ્રાપ્ત થાય તો સેવા આધિદૈવિકી થઈ શકતી નથી, તેથી જ ફલ પ્રાપ્ત થયું નથી એમ સમજવું. ત્યાં પણ એમ આકાંક્ષા થાય છે કે સેવા આધિદૈવિકી કેમ થાય ?

એ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ગ્રંથોમાં આ સર્વ આકાંક્ષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે પૂર્ણ કરવાને આપ એમ બોધ કરે છે કે જેવી રીતે લગવાનું અવતાર દશામાં લક્ષ્મીને દર્શન થાય એવા ગુણલીલાઓવડે પ્રપંચની વિસ્મૃતિ કરાવી પોતામાં આસક્તિ કરાવી નિરોધ ધીમે ધીમે ક્રમવાર કરાવે છે અને જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે તેમ હાલ અવતાર દશામાં જ્યારે પોતે ભૂતલ-પર પ્રકટ બિરાજતા નથી ત્યારે પણ શ્રવણ કીર્તન વગેરેથી અનુભવમાં આવે એવા ગુણલીલાઓ વડેજ ધીમે ધીમે ક્રમવાર નિરોધ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે; માટે ત્યાગ-પૂર્વક શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી ભાવનાથી લગ્નતા ભક્તિ, તેમજ ત્યાગપૂર્વક કીર્તનથી લગ્નતા ભક્તિ, તેમ જ ઘરમાં રહીને સેવા-પૂજા વગેરેથી લગ્નતા ભક્તિ સર્વેએ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે લક્ષ્મીની વૃદ્ધિરૂપ ઉપર કહેલો નિરોધ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કર્યા કરવો.

તેમાં પણ જે ભક્ત ત્યાગપૂર્વક શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી ભાવનાથી ભજતો હોય તેણે પોતાપર પ્રભુની કેટલી કૃપા થઈ તેની પરીક્ષા કરવી, (પોતાના મનમાં વિચારથી સમજવું), પ્રભુના શુભગાન ગાવા, પોતાની અવસ્થાની પરીક્ષા કરવી, એટલે પોતે કેટલે દરજ્જે પહોંચ્યો છે તેનો મન સાથે વિચાર કરવો, અને પોતાના અધિકારપ્રમાણે પોતાના મનમાં પ્રભુપરત્વે ઉત્પન્ન થતા મનોરથોપરથી પોતામાં નિરોધની ઉત્પત્તિ ક્યાં સુધી થઈ તેનો વિચાર કરવો.

જે ભક્ત કીર્તનવડે પ્રભુનું ભજન કરતો હોય તેણે કીર્તનથી પોતાને અનુભવમાં આવતા સુખવિશેષથી પોતામાં ભક્તિની વૃદ્ધિ કેટલી થઈ તેની પરીક્ષા કરવી, અને પ્રભુકૃપા પોતાપર કેટલી થઈ તેનો વિચાર કરવો.

જે ભક્ત ઘરમાં રહી પ્રભુનું ભજન કરતો હોય તેણે પોતે જે સેવા કરે છે તે આધિદૈવિકી પર્યંત પહોંચે તે માટે શ્રવણ કીર્તન ધ્યાન નિરંતર કર્યા કરવાં.

આ સર્વનો ઉપદેશ કરવાને આપ નિરોધલક્ષણ ગ્રન્થનો આરંભ કરે છે. કોઈને એમ શંકા થાય કે આ નિરોધલક્ષણ ગ્રન્થ સંન્યાસનિર્ણય વગેરે બીજા ગ્રન્થોના શેષ-અંગરૂપ છે એમ ધારવાનું શું કારણ છે ? જેમ બીજા ગ્રન્થો એક એકથી સ્વતન્ત્ર છે તેમ આ ગ્રન્થ પણ સ્વતન્ત્ર છે એમ શા માટે ન માનવું ?

આ શંકાના સમાધાનમાં કહેવાનું કે આ ગ્રન્થમાં ગ્રન્થ કરવાની પ્રતિજ્ઞા નથી, તેથી કોઈપણ કારણને લીધે આ ગ્રન્થ કર્યો એમ તો આપણે માનવું પડશે; વળી સંન્યાસનિર્ણયમાં કહેલી ભાવના વગેરેનું સ્વરૂપ શું એમ આકાંક્ષા થાય છે, તેમ જ પ્રભુના શુભગાન જીવનના હેતુરૂપ થઈ પડે છે તે કહે પ્રકારે થાય છે, એમ આકાંક્ષા થાય છે, તેમજ ભક્તિવર્ધિનીમાં કહેલા ભક્તિવૃદ્ધિ પદમાં ભક્તિવૃદ્ધિનું સ્વરૂપ શું એમ આકાંક્ષા

થાય છે, તેમજ સેવાફલવિવરણમાં કહેલા અનાધિદૈવિકી પદમાં સેવા આધિદૈવિકી કેમ થાય, એમ આકાંક્ષા થાય છે- તેમજ આ નિરોધલક્ષણુ ગ્રન્થમાં શ્રીયશોદા વગેરેને થયલા દુઃખની આશંસા ગુણકીર્તન વગેરેનું જે વર્ણન છે તે અકસ્માત્ એટલે પ્રયોજન વગરનું થઈ પડે છે, માટે એ સર્વ શા માટે કહ્યું એમ આકાંક્ષા થાય છે, માટે આ નિરોધલક્ષણુ ગ્રન્થ ઉપર લખેલા સંન્યાસનિર્ણય ભક્તિવર્ધિની અને સેવાફલવિવરણુ ગ્રન્થોમાં ઉત્પન્ન થતી આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ કરે છે તેથી, અને આ ગ્રન્થમાં દયાલુત્વ વગેરે શબ્દો છે તેનું વિશેષ જ્ઞાન કરાવે છે અને તે, તે ગ્રન્થોમાંના *પ્રમેયનું પણ વિશેષ જ્ઞાન કરાવે છે તેથી, આ ગ્રન્થ સંન્યાસનિર્ણય વગેરે ગ્રન્થોનો શેષભૂત છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

કદાચિત્ કોઈ કહે કે ભક્તિવર્ધિનીમાં કહેલા કોમ્પણુ શબ્દનું વિશેષ જ્ઞાન નિરોધલક્ષણુમાં થતું નથી, માટે ભક્તિવર્ધિનીના શેષતરીકે નિરોધલક્ષણુ નથી, તો તે ખરોખર નથી, કેમકે સંન્યાસનિર્ણયના પ્રમેયમાં જ ભક્તિવર્ધિનીનું પ્રમેય આવી જાય છે.

પરસ્પર આકાંક્ષા પૂરાતી હોવાથી જ શ્રીહરિરાયજીએ પણ 'શ્રીકૃષ્ણરસવિક્ષિપ્ત' એ પાંચ શ્લોકો જે કે સ્વતંત્ર જણાય છે તો પણ જલભેદના અંગમૂત ગણેલા છે. તેથી એપ્રમાણે અંગરૂપ ગણવામાં અને એકવાક્યતાનો અંગીકાર કરવામાં કોમ્પણુ બાધક નથી; તેથી આ નિરોધલક્ષણુ ગ્રન્થનું સંન્યાસનિર્ણય ભક્તિવર્ધિની અને સેવાફલવિવરણુના શેષરૂપે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.

સંન્યાસનિર્ણયમાં સિદ્ધ કર્યું છે કે ત્યાગી ભક્તને ભાવના માત્રથી સિદ્ધ થયલો ભાવ જ સાધનરૂપ છે, ત્યાગીઓમાં પ્રથમ અધિકારીએ કરેલો ત્યાગ પ્રભુના વિરહના અનુભવને માટે જ

*પ્રમેય એટલે ગ્રન્થમાં જે વિષયનું પ્રતિપાદન કરેલું હોય તે વિષય.

હોય છે, અને વિરહ એ પ્રાકટ્યના તિરોભાવથી થયલા દુઃખરૂપ છે, એવા (વિરહી) અધિકારીને શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ હોવાથી ઘરમાં રહેલા મનુષ્યો બાધક અને અનાત્મરૂપ (પોતાની સાથે સંબંધવિનાના) ભાસે છે, તેથી પ્રપંચની કાંઈક વિસ્મૃતિ થઈ ભગવાનમાં આસક્તિ થાય છે, અને પછી વ્યસન થાય છે, ત્યારે ભગવાનના ગુણ અને લીલાનું પ્રાધાન્ય છુટી જઈ ભગવાનના સ્વરૂપમાં આસક્તિ થાય છે, અને ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નહિ હોવાથી દીનતા થાય છે, ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ તો જન્મ-પ્રકરણમાં કલ્યાણપ્રમાણે ભક્તના દુઃખથી જ થાય છે એવું જ્ઞાન હોવાથી દુઃખની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. એવું દુઃખ અતિશય થાય તેજ ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ છે, કેમકે તે સ્થિતિમાં પ્રપંચની વિસ્મૃતિ અને ભગવાનમાં આસક્તિ અધિક થાય છે. તેથી ઉપર કહેલા દુઃખની ઇચ્છા અને તેની ભાવના એ આવા નિરોધનું કાર્યલક્ષણ^૧ સમજવું.

પ્રથમ શ્લોકમાં એવા નિરોધનાં કાર્યલક્ષણનું વર્ણન કરવામાં આવે છે:-

મૂલમ્—યच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले॥

गोपिकानां च यद् दुःखं तद् दुःखं स्यात् कचित्॥

સાન્વયપદાર્થ:-ગોકુલે (ગોકુલમાં) યશોદાયા: (શ્રીયશોદાને) ચ (અને) નન્દાદીનાં (શ્રીનન્દરાયણ વગેરેને) ચ (અને) યત્ (જે) દુઃખં (દુઃખ) ચ (અને) ગોપિકાનાં (શ્રીગો-જનોને) યત્ (જે) દુઃખં (દુઃખ) તત્ (તે) દુઃખં (દુઃખ) મમે (મને) ક્વચિત્ (કોઈક ઠેકાણે) સ્યાત્ (થાઓ).

૧ લક્ષણ એટલે વ્યાખ્યા, definition. લક્ષણ જે પ્રકારનાં હોય છે, સ્વરૂપલક્ષણ અને કાર્યલક્ષણ. નિરોધનું સ્વરૂપ સમજાવે તે સ્વરૂપ-લક્ષણ, અને નિરોધમાં થતા અનુભવો તથા પરિણામોનું વર્ણન જેમાં હોય તે નિરોધનું કાર્યલક્ષણ. દશમસ્કન્ધના શ્રીમુખોદિનીમાં નિરોધનાં સ્વરૂપ-લક્ષણ વિસ્તારથી સમજાવ્યાં છે. આ ગ્રન્થમાં નિરોધનાં કાર્યલક્ષણનાં વર્ણન કરવામાં આવ્યાં છે.

૨લોકાર્થ:—ગોકુલમાં શ્રીયશોદાજીને અને નન્દરાયજી વગેરેને (અને તેમના સમ્બન્ધવાળાં બીજાઓને પણ પરમ ક્ષત્રને આપવાની ઇચ્છાવાળા પ્રભુએ) જે દુઃખ આપ્યું છે, પુનઃ (તેથી પણ ઉત્કૃષ્ટ) જે દુઃખ શ્રીગોપીજનોને આપ્યું છે તે દુઃખ મને કોઈક ઠેકાણે થાઓ.

આ ૨લોકમાં શ્રીયશોદા શ્રીનન્દ તથા શ્રીગોપિકાઓ એ ત્રણના દુઃખનું વર્ણન કરલું છે, તેથી જૂદા જૂદા ત્રણ પ્રકારના ભાવનું સૂચન કર્યું છે. વળી ૨લોકમાં ત્રણ ‘અ’ છે. ‘અ’ એટલે ‘અને’; તેથી ‘અને બીજા પણ દુઃખી ભક્તો’ એવો અર્થ થાય છે. તેથી ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના ભાવવાળા ભક્તોના જેવા ભાવવાળા કંસવગેરેથી દુઃખી થયલા, કાલથી દુઃખી થયલા, તથા અજ્ઞાનથી દુઃખી થયલા ભક્તોનું પણ આ ૨લોકમાં સૂચન કર્યું છે એમ સમજવું. જેમ પ્રાકટ્ય સમયમાં કંસ વગેરે અસુર હતા, તેમ હાલમાં પણ બીજા અસુરો ઘણા હોય છે, તેમ કાલ તથા અજ્ઞાન પણ હોય છે. ‘કવચિત્’ શબ્દ ૨લોકમાં છેલ્લો છે, તેનો અર્થ ‘કોઈક સ્થલમાં’ એમ થાય છે. કોઈ ખાસ નિશ્ચિત સ્થલ નથી કહ્યું, તેથી ભગવદ્ભાવવાળા જૂદા જૂદા દેશોમાં પર્યટનું સૂચન થાય છે, તેથી એવા અધિકારીનું ત્યાગીપણું જણાઈ આવે છે. એમ આગળ પણ સમજી લેવું.

૧ ૨લોકમાં ‘સ્યાત્’ એટલે ‘થાઓ’ એ આશાસૂચક છે. આશા દર્શાવતી વખતે લિઙ્ સૂત્રપ્રમાણે આશાદર્શક ઉપસર્ગ હોય ત્યારે જ વિધ્યર્થ વપરાય, તો પણ સામાન્ય રીતે લોકમાં ઉપસર્ગવિના પણ વિધ્યર્થ વપરાય છે, જેમકે ‘જો દેવદત્ત આવે તો મારું કાર્ય થાય,’ માટે વિધ્યર્થ પ્રયોગ વાપરવામાં દોષ નથી. જો એમ કહેવામાં આવે કે શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ લોકનો એવો વપરાસ પ્રમાણુ ન કહેવાય, વિધ્યર્થ તો પ્રાર્થના કે સમ્ભાવનામાં જ વપરાય, તો પ્રાર્થના અને સમ્ભાવનામાં પણ આશંસા તો છે જ, તેથી તે રીતે અર્થ કરવામાં પણ આશંસા જતી રહેતી નથી, માટે દોષ આવી શકતો નથી.

આ શ્રોત્રકનો ભાવાર્થ એમ થાય છે કે જે ભક્તો પ્રભુના બાલભાવમાં આસક્ત છે, જે ભક્તો પ્રભુના કિશોરભાવમાં આસક્ત છે, તથા જે ભક્તો પ્રૌઢભાવમાં આસક્ત છે, તે સર્વેનું દુઃખ જોઈને તે દુઃખનું નિવારણ કરવાને તેવા તેવા બાલ, કિશોર તથા પ્રૌઢ રૂપથી ભગવાન તે તે ભાવને અનુસાર સુખ આપવાને પ્રકટ થાય છે, માટે ભગવાનના પ્રકટ થવામાં એવું દુઃખ જ સાધનરૂપ છે. તેથી એવા ભક્તના હૃદયમાં એવા દુઃખની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરનાર પ્રપંચવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસક્તિરૂપ નિરોધ તેજ શ્રીકૃષ્ણને વિષે વ્યસનનું ફલ. તેથી એવા દુઃખની ઇચ્છારૂપ નિરોધ એજ ત્યાગી ભક્તોમાં પ્રથમ (હીન) અધિકારીનું ભક્તિની વૃદ્ધિનું લક્ષણ સમજવું. ॥ ૧ ॥

હવે મધ્યમ અધિકારી જે ત્યાગ કરે છે તે વિરહ સમયમાં 'આસક્તિભ્રમન્યાયપ્રમાણે ભગવાનના અનુભવને માટે હોવાથી તેવા અધિકારીની ભક્તિની વૃદ્ધિનું સ્વરૂપ તેવા નિરોધનું લક્ષણ કહીને દર્શાવે છે.

૧ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ વેણુગીતપ્રકાશના અંતમાં આસક્તિભ્રમન્યાય આ રીતે સમજાવ્યો છે:—‘આસક્તૌ સત્યાં યો ભ્રમ આવર્તે: તદ્વ્યાયેન । યથા સમુદ્રાવર્તે પતિતો નાવર્તેતે, તથા આસક્તિભ્રમપતિતોપીત્યાસક્તે રસસમુદ્રત્વં ભ્રમસ્ય ચાવર્તત્વં યુજ્યતે । અત એવોક્તમભિજ્ઞેન કેનચિત્ ‘આવર્તૈ રસસિન્ધૌ ન પ્રત્યાવર્તેત કિં મમ્મ ઇતિ ।’ તથા ચ એતા: તન્ન્યાયેન તદ્વચ્ચયુઃ, ન તુ મિથ્યાભ્રમપતિતા ઇત્યર્થ: ।’

અર્થ:—આસક્તિ થવાથી જે ભ્રમ થાય છે તે પ્રમાણે જે પ્રમાણે સમુદ્રના વમળમાં પડેલો ફરીથી ઉપર આવતો નથી; તે પ્રમાણે આસક્તિના વમળમાં પડેલો પણ પાછો નીકળતો નથી. અહીં આસક્તિ એ રસસમુદ્રને સ્થાને છે, અને ભ્રમ વમળને સ્થાને છે. તેથી કાંઈક રસરો ક્યું છે કે રસસિન્ધુના વમળમાં પડેલો પાછો આવતો નથી તો પછી કુખેસો તો ક્યાંથીજ પાછો આવે ? તે પ્રમાણે આ શ્રીગોપીજનો પણ રસસમુદ્રરૂપ પ્રભુમાં કુખ્યા, ત્યાંથી એમની પુનરાવૃત્તિ થાય નહિ. એઓ કાંઈ મિથ્યા ભ્રાન્તિમાં પડ્યા નથી.

મૂલમ્—ગોકુલે ગોપિકાનાં તુ સર્વેષાં વ્રજવાસિનાં ।

યત્તુ સ્વં સમભૂત તન્મે ભગવાન કિંવિધાસ્યતિ ॥૨॥

સાન્વયપદાર્થ:—ગોકુલે (શ્રીગોકુલમાં) ગોપિકાનાં (શ્રી-ગોપીજનોને) તુ (વળી) સર્વેષાં (સર્વે) વ્રજવાસિનાં (વ્રજમાં રહેનારાઓને) યત્ (જે સુખ) સમભૂત (સારી રીતે થયું) તત્ (તે સુખ) મે (મારા) ભગવાન્ (ભગવાન) કિમ્ (કેમ) વિધાસ્યતિ (કરશે ?)

શ્લોકાર્થ:—વળી શ્રીગોકુલમાં શ્રીગોપીજનોને અને સર્વ વ્રજવાસીઓને જે સુખ થયું તે સુખ મારા ભગવાન શું મને આપશે ?

શ્લોકમાં ‘તુ’ શબ્દ મુક્યો છે તે ઉપલા શ્લોકમાં જે નિરોધનું લક્ષણ કહ્યું તેનાથી ભિન્નતા દર્શાવવાને માટે છે. આ ભક્ત અત્યંત વિપ્રયોગથી દુઃખી છે અને રસપ્રધાન છે, તેથી પ્રભુપ્રાકટ્યથી થતી અસન્ત આસક્તિજ તેની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ છે; તેથી કોઈ પણ પ્રકારે પ્રભુના દર્શનથી જે સુખ થાય તેની આકાંક્ષા થવી એજ એવા ભક્તની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ નિરોધનું લક્ષણ છે, અને એ અર્થ જણાવવાને શ્લોકમાં પહેલાં ‘ગોપિકા’ પદ મુક્યું છે. બીજાઓને શ્રીગોપિકાઓના જેવો સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત થયો ન હતો, તેથી તેઓ શ્રીગોપિકાઓ કરતાં ન્યૂન ભાવવાળા હતા, તે કારણથી “ સર્વે વ્રજવાસી ” શબ્દો પાછળ મુક્યા છે.

શ્લોકમાં ‘કિમ્’ શબ્દ છે, તેનો અર્થ ‘ કરશે કે નહિ. ’ એમ વિકલ્પ સૂચવે છે ‘કિમ્, કિમ્ભૂત’ શબ્દોનો અર્થ વિકલ્પમાં છે એમ કોષમાં કહ્યું છે. ‘વિધાસ્યતિ’ પદ ભવિષ્યકાલમાં છે, તે આશંસા દર્શાવે છે. ॥ ૨ ॥

હવે ઉત્તમ અધિકારીએ કરેલો ત્યાગ વિરહ પછી થતા સાક્ષાત્કારને માટે હોય છે. એવા ભક્તને ભગવાનના સાક્ષાત્કાર

પછી જ્યારે વ્રજવાસીઓની માફક પાછળથી વિરહ થાય છે ત્યારે તેને પ્રથમ અનુભવેલા લીલામુખ વગેરેનું સ્મરણ થાય છે, અને આ વિરહ સમયે તે લીલા વગેરેથી મિશ્રિત અનુભવ થાય છે; તે વખતે પોતાને ભગવાનનું સ્મરણ કરાવનાર જે નિરોધ તે તેની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ છે, તેથી એવા ભક્તને પોતામાં એવા નિરોધને દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે:—

મૂલમ્—ઉદ્ધવાગમને જાત ઉત્સવઃ સુમહાન્ યથા ।

વૃન્દાવને ગોકુલે વા તથા મે મનસિ ક્વચિત્ ॥૩॥

સાન્વયપદાર્થ:—વૃન્દાવને (શ્રીવૃન્દાવનમાં) વા (અથવા) ગોકુલે (શ્રીગોકુલમાં) ઉદ્ધવાગમને (ઉદ્ધવજી પધાર્યા ત્યારે) યથા (જેવો) સુમહાન્ (અત્યંત મોટો) ઉત્સવઃ (ઉત્સવ) જાતઃ (થયો) તથા (તેવો) મે (મારા) મનસિ (મનમાં) ક્વચિત્ (કોઈકવાર થાયો).

શ્લોકાર્થ:—શ્રીવૃન્દાવનમાં અને શ્રીગોકુલમાં ઉદ્ધવજી પધાર્યા ત્યારે જેવો મોટો ઉત્સવ થયો તેવો મારા મનમાં કોઈક વાર થાયો.

જેમ પ્રથમ શ્લોકમાં ‘સ્થાત્’ શબ્દ છે તેમ આ શ્લોકમાં પણ સમજી લેવો. એટલે ઉદ્ધવજીના પધારવાથી જેમ પ્રભુનું સ્મરણ ઉત્સવ વગેરે થઈ રહ્યાં હતાં, તેવાં સ્મરણ ઉત્સવ વગેરેની ઇચ્છા થવી એજ પોતામાં તેવી ભક્તિની વૃદ્ધિને દર્શાવનાર નિરોધનું લક્ષણ છે, તેથી ઉપર કહેલા ભાવની આકાંક્ષા શ્રીવ્રજનાથના સ્વરૂપમાં આસક્ત ભક્તોનેજ થાય છે, ખીજા સ્વરૂપમાં આસક્ત ભક્તોને થતી નથી એમ સમજવું. તેમજ શ્રીવ્રજનાથ-સ્વરૂપમાં આસક્ત ભક્તોજ ભગવાનના પરમ અનુગ્રહવાળા હોય છે એમ પણ સમજવું. ત્રીજા શ્લોકમાં “ વૃન્દાવન ” પદ મુક્યું છે તે અનુગ્રહવાળા ભક્તોમાં પણ અધિકતા સૂચવવાને મુક્યું છે. તેથી આવા પુષ્ટિમાર્ગ વિષેજ આ વિચાર છે, સર્વ સામાન્ય વર્ગ વિષે આ વિચાર નથી.

ચાચા શ્રીગોપેશજીના મતપ્રમાણે શ્રીમુખોદિની વગેરેમાં વર્ષવેલો નિરોધ આવશ્યક છે એમ સૂચવનાર મનોરથ આ ત્રણ સ્લોકમાં છે. શ્રીહરિરાયજીના મત પ્રમાણે નિરોધના નિમિત્તકારણભૂત ભાવના અને ગુણગાનમાં પ્રથમ ભાવનાનું નિરૂપણ આ ત્રણ સ્લોકમાં કર્યું છે; એ ભાવના બહુ દુર્લભ છે એમ યોધ કરવાને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે પ્રાર્થના રૂપે તેનું વર્ણન કર્યું છે. શ્રી-પુરુષોત્તમજી કહે છે કે મારા મતપ્રમાણે આ ત્રણ આશંસા ભક્તિની વૃદ્ધિ દર્શાવનાર લક્ષણ તરીકે કહેલી છે, તેથી ઉપલા બે મતોથી એટલો ભેદ સમજવો.

એ પ્રમાણે ત્યાગીઓમાં જે ભક્તો માત્ર શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી ભાવનામાં આસક્ત છે તેઓની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ ભાવના-ત્મક નિરોધ હોય છે, તેનું સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન થવાને આશંસા-રૂપ કાર્યલક્ષણથી વર્ણન કર્યું. હવે જે ભક્તો ત્યાગી છે અને ઉપર કહેલા ભાવનાવાળા ભક્તો કરતાં ઉત્તમ છે, અને પ્રભુના ગુણ-ગાનમાં આસક્ત છે તેમની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ નિરોધ કેવો હોય તેનું જ્ઞાન કરાવનાર કાર્યલક્ષણ ત્રણ સ્લોકથી કહે છે. તેમાં પ્રથમ ગુણગાન કરનારા ભક્તોમાં જે હીન અધિકારીઓ હોય તેઓમાં એ નિરોધ કેવા પ્રકારનો હોય છે તે દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે:—

મૂલમ્—મહતાં કૃપયા યાદસ્તદાહ દયયિષ્યતિ ।

તાવદ્દાનન્દસન્દાહઃ કીર્તમાનઃ સુખાય હિ ॥૧૫॥

સાન્વય પદાર્થ:—મહતાં (મોટાઓની) કૃપયા (કૃપાથી) યાવત્ (જ્યાંસુધી) ભગવાન્ (ભગવાન) દયયિષ્યતિ (દયા કરશે) તાવત્ (ત્યાંસુધી) કીર્ત્યમાનઃ (જેનું કીર્તન કરવામાં આવે છે તે) આનન્દસન્દાહ (આનન્દનો સમુદાય) હિ (નિશ્ચય) સુખાય (સુખ આપે છે).

સ્લોકાર્થ—મોટાઓની કૃપાથી જ્યારે ભગવાન દયા કરશે

(દલદાન કરશે) ત્યાંસુધી જેનું કીર્તન કરીએ છીએ એવા આનંદના સમૂહરૂપ પ્રભુ નિશ્ચય સુખરૂપ થાય છે.

આ શ્લોકમાં ‘યાવત્’ (જ્યાંસુધી) ‘તાવત્’ (ત્યાંસુધી) જે શબ્દો છે, તેમાં ‘યાવત્’ પાછલી સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે, અને ‘તાવત્’ પ્રથમ સ્થિતિ દર્શાવે છે; એટલે પ્રથમ આનંદના સમૂહરૂપ પ્રભુ કીર્તનમાં સુખ આપે છે, અને પછી ભગવાન્ દયા કરે છે, અને ભક્તને સ્વસ્વરૂપમાં એકતાન કરી દે છે. શ્લોકમાં ‘મહતામ્’ શબ્દ છે તે પરાક્ષથી વ્રજભક્તોનો સચક છે, એટલે પુષ્ટિમાર્ગમાં વ્રજભક્તો જ મોટા છે. તેમની કૃપાથી ભગવાન્ સ્વરૂપમાં એકતાન કરી દે ત્યાંસુધી સ્મરણપૂર્વક પ્રભુના નામોનું કીર્તન કરવું. ‘નામાનિ અનન્તસ્ય’ એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે સ્મરણપૂર્વક વર્ણન કરવાથી શ્રીમદ્વૃન્દાવનેન્દુએ પ્રકટ કરેલો રસિક ભક્તોના આનંદનો લીલારૂપ સમૂહ સુખ આપ્યા વિના રહેતો નથી. તેથી તે પ્રભુની લીલાના કીર્તન વડે જે સુખ થાય છે તે પોતામાં વ્યસનના ઉત્કર્ષરૂપ નિરોધ દર્શાવનાર કાર્યલક્ષણ છે. કીર્તનમાં લજ્જા છુટી જવાથી અને પ્રપંચની વિસ્મૃતિ વધારે ને વધારે થવાથી આ અનુભવ થાય છે. ॥ ૪ ॥

એ પ્રમાણે ગુણગાન કરનાર ભક્તની પૂર્વ દશા કરતાં અધિકતા અને ગુણગાનમાં આસક્તિ ઉપર કહેલાં મોટાઓની કૃપાથી થાય છે. તેવો નિરોધ પોતાને પ્રાપ્ત થતાં તે દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે:-

મૂલમ્—મહતાં કૃપયા યદ્વત્ કીર્તન સુખદં સદા ।

ન તથા લૌકિકાનાં તુ સ્નિગ્ધમોજનરૂક્ષવત્ ॥૫॥

સાન્વયપદ્યર્થ:- યદ્વત્ (જેવી રીતે) મહતાં (મોટાઓની) કૃપયા (કૃપાથી) કીર્તનં (ભક્તોએ કરેલું) લીલાવિષયક ભગવદ્-ગુણોનું કીર્તન) સદા (હમેશાં) સુખદં (સુખ આપનાર થાય છે) તથા (તેવી રીતે) લૌકિકાનાં (લૌકિક પુરુષોનું કીર્તન)

તુ (તો) ન (સુખ આપતું નથી) સ્તિગ્ધન...
 (ધીવાળા ભોજન કરનારને જેમ લુપ્ત ભોજન સુખ આપતું
 નથી તેમ)

²સ્રોકાર્થ:—જેવી રીતે મોટાઓની કૃપાથી ભક્તોએ કરેલું
 પ્રભુની લીલાનું કીર્તન સદા સુખ આપે છે, તેમ લૌકિક જનોએ
 કરેલું લૌકિક વિષયનું કીર્તન સુખ આપતું નથી; જેમ કે જે
 પુરૂષે ધીવાળું ભોજન કરેલું છે તેને લુપ્ત ભોજન સુખ આપતું
 નથી તેમ.

મોટા એટલે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વ્રજભક્તો સમજવા.
 કીર્તન એટલે ભક્તે કરેલું લૌકિક વિષયોનું કીર્તન. ન એટલે
 સુખ આપતું નથી. દૃષ્ટાન્ત આપતાં કહે છે કે ધીવાળા ભોજન
 કરનારને જેમ લુપ્ત ભોજન આનન્દ આપતું નથી તે પ્રમાણે
 લૌકિક જનોએ કરેલું લૌકિક વિષયનું કીર્તન સુખ આપતું નથી,
 અને ભક્તોએ કરેલું અલૌકિક વિષયનું કીર્તન સુખ આપે છે.
 ‘હર્ષથી રૂવાંટી ઉભી ન થાય, ચિત્ત દ્રવે નહિ, આનન્દના
 અશ્રુની ધારા વહે નહિ, એવી ભક્તિ થાય નહિ, ત્યાં સુધી
 હૃદય કેમ શુદ્ધ થાય ? ’ એ ²સ્રોકમાં કહેલા ધર્મોથો આ સુખનો
 અનુભવ થાય છે. આવા સુખનો કીર્તનમાં અનુભવ થવો તે જ
 પૂર્વે કહેલા નિરોધ કરતાં પોતામાં ઉત્કૃષ્ટ નિરોધ દર્શાવનાર
 લક્ષણ સમજવું.

હવે એના કરતાં પણ વધારે ઉત્કૃષ્ટ અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં
 પૂર્વ કરતાં અધિક નિરોધ પોતાને પ્રાપ્ત થયો છે તે દર્શાવનાર
 લક્ષણ કહે છે:—

મૂલમ્—ન ગમ્યાન સુખાવાસિર્ગોવિન્દસ્ય પ્રજાયતે ।

યથા તથા શુકાદીનાં નૈવા મનિ રુક્ષાણ્યતઃ ॥૬૥॥

સાન્વયપદાર્થ:—ગોવિન્દસ્ય (ભગવાનના) ગુણગાને (શુ-
 ક્રાનું ગાન કરવામાં) યથા (જેવી રીતે થાય છે) તથા (તેવી

રીતે) શુકાદીનાં (શ્રીશુકદેવજી વગેરેના) આત્મનિ (હૃદયને વિષે) ન (થતી નથી) અન્યતઃ (જ્ઞાન અને ભક્તિવિના બીજા કોઈ હેતુથી) કુતઃ (ક્યાંથી થાય ?)

શ્લોકાર્થઃ—મોટાઓની કૃપાથી ગોવિન્દના ગુણગાનમાં જે સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે શ્રીશુકદેવજી વગેરેના હૃદયમાં પણ થતી નથી. તો બીજી કોઈ રીતે તો ક્યાંથીજ થાય ?

‘મહતાં કૃપયા’ એ જે શબ્દો આ શ્લોકમાં પણ સમજી લેવા. મોટાઓની કૃપાથી ગોવિન્દના ગુણગાનમાં એટલે રાગને અનુસાર ભગવદ્ગુણોવાળા શબ્દો અને વાક્યોના કીર્તનમાં જેવી અતિશય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેવી શુકદેવજી વગેરે જ્ઞાની ભક્તોના હૃદયમાં પણ થતી નથી, તો બીજે કોઈ પ્રકારે તો ક્યાંથીજ થાય ? જ્ઞાન અને ભક્તિ (એ બન્ને શુકદેવજીમાં છે) એ બેથી ન થાય તો તે વિનાના બીજા કોઈ હેતુથી તો ક્યાંથીજ થાય ? એ પ્રમાણે ભગવાનના ગુણગાનથી એવા સુખની પ્રાપ્તિ થવી એ પહેલાના કરતાં પોતામાં ઉત્કૃષ્ટ નિરોધ દર્શાવનાર લક્ષણ સમજવું. એ પ્રમાણે ત્યાગીઓમાં જે કીર્તન કરનારાઓ અને ગુણગાન કરનારાઓ છે, તે બન્નેમાં મોટાઓની એટલે વ્રજ-ભક્તોની કૃપા હેતુરૂપે અપેક્ષિત છે એમ સ્પષ્ટ.

એ કૃપા અને તેના પરિણામરૂપ ગુણકીર્તનથી થતું સુખ કેમ પ્રાપ્ત થાય, એવી અપેક્ષા થતાં તેમાં ભગવાનની કૃપાજ હેતુરૂપ છે એમ પ્રકારભેદથી કહે છે:—

મૂલમ્—ક્લિપ્યમાનાન્ જનાન્ દૃષ્ટ્વા કૃપારુક્તો યદા ભવેત્ ।

તદા સર્વં સદાનન્દં હૃદિસ્થં નિર્ગતં બહિઃ ॥૭૥॥

સાન્વયપદાર્થઃ—ક્લિપ્યમાનાન્ (પોતાની પ્રાપ્તિ માટે કલેશ પામતા) જનાન્ (ભક્તજનોને) દૃષ્ટ્વા (જોઈને) યદા (જ્યારે) કૃપાયુક્ત (કૃપાવાળા) ભવેત્ (થાય) તદા (ત્યારે) હૃદિસ્થં (હૃદયમાં રહેલા) સર્વં સર્વોપશાન્તપૂર્ણ (પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ) બહિઃ (બહાર) નિર્ગતમ્ (પ્રકટ થાય).

શ્લોકાર્થ:—પોતાની પ્રાપ્તિને માટે નિજજનને કલેશ પામતા જોઈ જ્યારે પ્રભુ દયાવંત થાય ત્યારે હૃદયમાં રહેલા સર્વાંશ સમ્પૂર્ણ યશોદોત્સંગલાલિત કૃષ્ણપરમાત્મા બહાર પ્રકટ થાય છે.

જનાન્ એટલે જન્મધર્મવાળા નિજજનને પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે દુઃખી થતા જોઈ જ્યારે પ્રભુ બહુ અનુગ્રહ કરે છે, ત્યારે હૃદયમાં રહેલા સર્વ સદાનન્દ બહાર પ્રકટ થાય છે. પહેલી પંક્તિમાં ‘ભવેત્’ શબ્દ છે તે બીજી પંક્તિમાં પણ ચોજી લેવો.

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના દશમા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે ‘અથ યદિદમસ્મિન્ બ્રહ્મપુરે દહરં પુણ્ડરીકં વેદ્મ દહરોઽસ્મિન્નન્તરાકાશસ્તસ્મિન્ યદન્તસ્તદન્વેષ્યં તદ્વાવિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્’ । અર્થ:—આ બ્રહ્મ પુરમાં સૂક્ષ્મ કમલરૂપી ઘર છે, તેમાં સૂક્ષ્મ અંતરાકાશ છે, તેની અંદર જે છે, તેની શોધ કરવી જોઈએ, તેની જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ.

અહીં એમ શંકા થાય છે કે જીવનો શોધ કરવાનો વિચાર થાય છે કે બ્રહ્મ ? જીવ બ્રહ્મ છે ? તેનો શોધ કરવો ? કે જીવથી જુદો કોઈ બ્રહ્મ છે તેનો શોધ કરવો ? આજીભાષ્યના પ્રથમ અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં પાંચમા અધિકરણમાં આ વિષયનો નિશ્ચય કર્યો છે—હડર (સુક્ષ્મ) બ્રહ્મ છે કેમજે એ પાઠકમાં બ્રહ્મલોકમાં જવાનું કહ્યું છે,—‘एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति’ । અર્થ:—એ પ્રમાણે સર્વ પ્રજા દરરોજ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે (નિદ્રામાં) પણ તેને જાણતા નથી. વળી એજ પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે ‘एष आत्मा अपहतपाप्मा सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः’ ; અર્થ:—એ આત્મા પાપ વગરનો સત્યકામ સત્યસંકલ્પવાળો છે. અહીં અપહતપાપ્મા, સત્યકામ સત્યસંકલ્પ વગેરે શબ્દો બ્રહ્મવાચક છે, જીવવાચક નથી. બ્રહ્મલોક શબ્દ જે ઉપરના વાક્યમાં છે તે પણ જીવવાચક હોઈ શકે નહિ. વળી ત્યાંજ કહ્યું છે કે ‘अथ य आत्मा स

સતુવધૃતિરેષાં લો જનામસમ્મેદાય ' અર્થ-જે આત્મા છે તે સેતુ છે, આ લોકનો ધારણકર્તા, વગેરે શબ્દો પણ જીવને લાગુ પડે નહિ. વળી એ પ્રકરણમાં કહેલા સર્વ ધર્મ બ્રહ્માંજ પ્રસિદ્ધ છે, આ સર્વ કારણોને લીધે 'હર' (સુક્ષ્મ) બ્રહ્મ છે. આ હર-વિદ્યા કહેવાય છે.

કીર્તન કરનાર! ભક્તોપર ભગવાનની કૃપા થતાં ભાવનાની પ્રબલતાથી હર વિદ્યામાં કહેલા સર્વની અંદર રહેલા પ્રભુનું પ્રાકટ્ય થાય છે, તેજ સમયે સાથે સાથે જ ભક્તો પણ પ્રકટ થાય છે. ત્યારે તેમની કૃપાથી એ નિરોધ ફલ આપે છે. માટે આ પણ ફલ આપનાર નિરોધનું લક્ષણ છે.

હવે કીર્તન કરનારોમાં એથી પણ વિશેષતાનું વર્ણન કરે છે:

મૂલમ્—સર્વાનન્દઃપ્રાપ્ત્યપે કૃપાનન્દઃ સુદુર્લભઃ ।

હૃદયતઃ સ્વગુણાન્ શ્રુત્વા પૂર્ણઃ પ્રાવયતે જનાન્ ॥૮॥

સા-વયપદ્યર્થ—સર્વાનન્દમય (સર્વ આનન્દપ્રચુરપ્રભુનો) અપિ (પણ) કૃપાનન્દ (કૃપાથી આનન્દ) સુદુર્લભઃ (અત્યંત દુર્લભ છે) હૃદયતઃ (હૃદયમાં રહેલા (પ્રભુ) સ્વગુણાન્ (પોતાના ગુણો) શ્રુત્વા (ગવાતા સાંભળીને) પૂર્ણ (કૃપાપૂર્ણ થઈને) જનાન્ (ભક્તજનોને) પ્રાવયતે (રસથી પૂર્ણ કરે છે) (રસમાં ભીજવે છે.)

શ્લોકાર્થ—સર્વ આનન્દપ્રચુર પ્રભુનો પણ કૃપાથી આનન્દ અત્યંત દુર્લભ છે. હૃદયમાં રહેલા પ્રભુ પોતાના ગુણો ગવાતા શ્રવણ કરીને કૃપાથી પૂર્ણ થઈને નિજ ભક્તજનોને રસથી પૂર્ણ કરે છે. (રસમાં પૂર્ણ ભીજવી દે છે)

ઉપર કહેલી રીતે સર્વ સદ્ધાનન્દરૂપ પ્રભુ બહાર પ્રકટ થતાં જે સદ્ધાનન્દતા ભક્તને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી કાંઈ સર્વાનન્દધનરૂપ પ્રભુનો જે કૃપાનન્દ તે પ્રાપ્ત થતો નથી. પ્રભુની કૃપાથી મળતો આનન્દ તો બહુ જ દુર્લભ છે. કેમકે તે તો

ભગવાન દાન કરે ત્યારે જ મળે. એ વાત બીજી પંક્તિમાં સ્પષ્ટ કહી છે. હૃદયમાં રહેલા ભગવાન પોતાના ગુણોનાં કીર્તન સાંભળીને ‘પૂર્ણ’ એટલે બહુ પ્રકારે ભક્તમાં પ્રવેશ કરીને અથવા ‘પૂર્ણ’ એટલે કૃપાથી પૂર્ણ થઈને નિજ જનને અન્દર અને બહાર રસથી વ્યાપ્ત કરે છે. અહીં ‘શ્રુત્વા’ પદ છે તેથી એમ સુચન થાય છે કે ગુણોનું કીર્તન આર્થિક છે; તેથી ભક્તજનમાં ભગવાનની કૃપાથી જે ભગવદાનન્દ પ્રકટ થાય છે તેનાથીજ એ કીર્તન થઈ શકે છે. ભગવદાનન્દ પ્રકટ થયા વિના એ કીર્તન થઈ શકતાં નથી. માટેજ એ અતિદુર્લભ છે, અને તેથીજ એ દ્વાત્મક નિરોધનું લક્ષણ છે. એ પ્રમાણે ભક્તિવૃદ્ધિનું સ્વરૂપ અહીં સમ્પૂર્ણ થાય છે. તેથી ઉપર કહેલા ત્યાગીઓમાં સાધનાંશ સરખો હોવા છતાં ‘છન્દત્ત ઉભયાવિરોધાત્’ એ ન્યાય-થી જ્યાં ભગવાનને તે ભક્તોએ કરેલાં પોતાનાં ગુણગાન અને કીર્તન શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યાં તે ભક્તોની ગુણગાન વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. જ્યાં એવી ઇચ્છા પ્રભુને થતી નથી ત્યાં તે ભક્તોને ભાવનામાત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, એ પ્રમાણે મુખ્ય અધિકારીઓમાં વ્યવસ્થા સમજવી. આથી ભગવત્કૃપા આપણાપર કેટલી થઈ તેની પરીક્ષા કરવાનો પ્રકાર બતાવ્યો.

એ પ્રમાણે જૂદા જૂદા પ્રકારના નિરોધનાં લક્ષણો બતાવીને (નિરોધનાં સાધનનો ઉપદેશ કરે છે:-

મૂલમ્—તસ્માત્ સર્વં પરિત્યજ્ય નિરુદ્ધૈઃ સર્વદા ગુણાઃ ।

સદ્ગુણૈર્ગોષ્ઠાઃ સચ્ચિદાનન્દતા સ્વતઃ ॥ ૯ ॥

સાન્નયપદાર્થઃ—તસ્માત્ (ભાવના કરતાં ગુણગાનથી ભગવાન વધારે પ્રસન્ન થાય છે તેથી) સર્વં (સર્વને) પરિત્યજ્ય (છાડીને) નિરુદ્ધૈઃ (પ્રપંચવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસાક્તયુક્ત થઈને) સત્ત્વનન્દપરૈઃ (હૃદયમાં રહેલી લીલાસૃષ્ટિમાં એકતાન થઈને) સર્વદા (સર્વદા) ગુણાઃ (પ્રભુના ગુણો) ગેયાઃ (ગાન કરવું) સચ્ચિદાનન્દતા (અક્ષરબ્રહ્મતા) સ્વતઃ એની મેળે જ).

સ્લોકાર્થ:—ભાવના કરતાં ગુણગાનથી ભગવાન વધારે પ્રસન્ન થાય છે તેથી સર્વનો પરિત્યાગ કરીને પ્રપંચવિસ્મૃતિ-પૂર્વક ભગવદાસક્તિવાળા થઈને, હૃદયમાં રહેલી લીલાસ્ટિમાં એકતાન થઈને સર્વદા પ્રભુના ગુણોનું ગાન કર્યા કરવું, તેથી એની મેળે જ (બીજા કોઈ સાધનવિના અક્ષરબ્રહ્મતા પ્રાપ્ત થાય છે.)

ભાવના કરતાં પણ ભગવાન ગુણગાનથી અધિક પ્રસન્ન થાય છે, તેથી માર્ગની રીત પ્રમાણે પ્રેમથી સર્વ ગૃહાદિકનો વાસના સહિત ત્યાગ કરીને પ્રપંચવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવાનમાં આસક્તિ રાખીને હૃદયમાં રહેલી લીલાસ્ટિમાં એકતાન થઈને સર્વદા એટલે દરેક ક્ષણે ભગવાનના ગુણગાન કર્યા કરવું. એમ કરવાથી અવાન્તર ફલ (વચમાં મળતું ફલ) કહે છે:—સચ્ચિદાનન્દતા સ્વતઃ એટલે ગુણગાન વિનાના બીજા કોઈ પણ સાધન વિના એની મેળે અક્ષરબ્રહ્મતા પ્રાપ્ત થાય છે. “ સ્વતઃ ”ને બદલે “ તતઃ ” પાઠ હોય તો તતઃ એટલે ગુણગાનથી જ એમ અર્થ કરવો. આથી ગુણગાન કરનાર ભક્તને પોતાની અવસ્થાની પરીક્ષા કરવાનો પ્રકાર બતાવ્યો. સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ગ્રન્થમાં “ તતઃ સંસારદુઃખસ્ય નિવૃત્તિર્બ્રહ્મબોધનમ્ ” એટલે સંસારના દુઃખની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મબોધ થાય છે એમ જે અવાન્તર (વચમાંનું) ફળ કહ્યું, તે આવા ભક્તોને જ થાય છે એમ સમજવું.

એ પ્રમાણે ત્યાગીઓમાં મુખ્ય અધિકારીઓને જેવા નિરોધની સિદ્ધિ થાય છે, તેનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે એ વિષયમાં આગળ જે સિદ્ધ કરવાનું છે તેમાં પોતાના અનુભવનું પ્રમાણ આપે છે, અને તે વર્ણન કરવાનું પ્રયોજન કહે છે:—

મૂલમ્—અહં નિરુદ્ધો રોધેન નિરોધપદવીં ગતઃ ।

નિરુદ્ધાનાં તુ રોધાય નિરોધં વર્ણયામિ તમ્ ॥૧૦॥

સાન્વયપદાર્થ:—રોધેન (સંસારાવેશ રહિત થઇને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરીને) અહં (હું) નિરુદ્ધ: (લગવદાસક્ત થયો છું), નિરોધપદ્ધર્વી (નિરોધના માર્ગને) ગત: (પ્રાપ્ત થયો છું) નિરુદ્ધાનાં (સંસારમાં નિરોધ પામેલા લોકોના) રોધાય (નિરોધને માટે) તમ્ (તે) નિરોધં (નિરોધ) વર્ણયામિ (વર્ણન કરું છું).

શ્લોકાર્થ:—સંસારાવેશરહિત થઇને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરીને હું લગવદાસક્ત થયો છું, અને નિરોધના માર્ગને પ્રાપ્ત થયો છું, અને સંસારમાં નિરોધ પામેલા લોકોના નિરોધને માટે તે નિરોધનું વર્ણન કરું છું.

ઉપર કહ્યું તેવી રીતે હું (શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય) લગવાનમાં આસક્ત છું, સંસારાવેશરહિત હોવાથી ઇન્દ્રિયનિગ્રહથી નિરોધ-માર્ગને પ્રાપ્ત થયેલો છું, નિરોધની ઇચ્છાવાળાઓને સંસારાવેશથી રહિત કરવાને એ નિરોધનું વર્ણન કરું છું. શ્લોકમાં 'તુ' પદ છે તે એમ સૂચવે છે કે એ વર્ણન કરવાનું બીજું કાંઇ પ્રયોજન નથી. શ્લોકમાં અંતે 'તમ્' ને બદલે 'તે' પદ હોય તો 'તારે માટે' એવો અર્થ કરવો. એટલે કોઈ કૃપાપાત્ર લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ-વૃદ્ધિ કેમ થાય વગેરે પ્રશ્ન શ્રીમદ્વાચાર્યચરણને કરે છે તેને પોતે કહે છે કે તારે માટે, તને નિરોધ પ્રાપ્ત થાય તે માટે આગળ વર્ણન કરું છું.

એ પ્રમાણે મધ્યમ અધિકારી વગેરેને માટે નિરોધના વર્ણનની પ્રતિજ્ઞા કરીને તેનું વર્ણન કરતાં એવા લોકોને ઉપ-યોગી નિરોધનું સ્વરૂપ કહે છે:—

મૂલમ્—હરિણા યે વિદિહુઃપ્રજાસ્તે મમ્મા ભવસાગર ।

યે નિરુદ્ધાસ્ત એવાત્ર મોદમાયાન્ત્યહાનિરાગ ॥૧૧॥

સાન્વયપદાર્થ:—હરિણા (હુઝા હરણ કરનાર શ્રીહરિએ) યે (જે) વિનિર્મુક્તા: (વિશેષ કરીને ત્યાગ કર્યો છે) તે (તેઓ) ભવસાગરે (ભવસાગરમાં) મમ્મા: (કુળી ગયા છે); યે (જે)

નિરુદ્ધાઃ (ભગવાનમાં નિરોધ પામ્યા છે તેઓ) एव (જ) अत्र (અહીં, ગુણગાનમાં) अहर्निशम् (રાત્રિદિવસ) मोदं (આનંદ) आयान्ति (પ્રાપ્ત થાય છે).

²લોકાર્થઃ—દુઃખ દૂર કરનાર શ્રીકુરિએ જેમનો ત્યાગ કર્યો છે તેઓ ભવસાગરમાં ડુબી ગયા છે; જેઓ ભગવાનમાં નિરોધ પામ્યા છે તેઓ જ ગુણગાનમાં રાત્રિદિવસ આનન્દ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિનિર્મુક્તાઃ એટલે વિશેષ રીતે ત્યાગ કર્યો છે, નિજ જન તરીકે અંગીકાર કર્યો નથી. અત્ર એટલે ગુણગાનમાં અને ભાવનામાં. સંસારાવેશ થયો તે ભગવાને અંગીકાર કર્યો નથી એમ દર્શાવનાર લક્ષણ છે. સંસારાવેશથી વિરૂદ્ધ ગુણગાન અને ભાવનામાં અકુર્નિશ આનન્દની પ્રાપ્તિ થતી તે નિરોધ પામેલા ભક્તનું સામાન્ય લક્ષણ છે.

એ પ્રમાણે એ નિરોધના લક્ષણનું નિરૂપણ કરીને ભાવભાવના કરનાર ભક્ત કરતાં ગુણગાન કરનાર ભક્તની વિશેષતા છે:—

મૂલમ્—ગુણેષ્વાવિષ્ટચિત્તાનાં સર્વદા મુરવૈરિણઃ ।

સંસારવિરહક્લેશો ન સ્યાતાં હરિવત્સુખમ્ ॥૧૨॥

સાન્ન્યપદાર્થઃ—મુરવૈરિણઃ (મુર નામે દૈત્યના શત્રુ ભગવાનના) ગુણેષુ (શ્રી ગોવર્ધનધારણુચગેરે ગુણોમાં) સર્વદા (સર્વવખતે) આવિષ્ટાચ્છતાનાં (જેમનું ચિત્ત એકતાન થયું છે એવા ભક્તોને) સંસારવિરહક્લેશો (અહનતામમતાત્મક સંસાર અને પ્રભુના વિરહથી થતો કલેશ) ન (નહિ) સ્યાતામ્ (થાય) હરિવત્ (પ્રભુની માફક) સુખમ્ (સુખ).

²લોકાર્થઃ—મુરદૈત્યના વૈરી પ્રભુના ગુણોમાં જેમનું ચિત્ત સર્વદા આસક્ત છે એવા ભક્તોને સંસાર અને પ્રભુના વિરહથી કલેશ થતાં નથી, પણ પ્રભુની માફક સુખ થાય છે.

મુર દૈત્યના શત્રુ એટલે જડદોષ નિવૃત્ત કરનાર પ્રભુના શ્રીગોવર્ધનોદ્ધરણ વગેરે ગુણોમાં સર્વદા જેમનું ચિત્ત આસક્ત છે, તેમને અહન્તામમતાત્મક સંસાર તથા વિરહકલેશ થતા નથી. ભાવભાવના કરનારા ભક્તોને દુઃખની આશંસા હોવાથી, સુખની આકાંક્ષા હોવાથી, અને ભગવાન અમારું સ્મરણ કરે એવી આકાંક્ષા હોવાથી, વિરહથી થતું દુઃખ વિશેષ થાય છે, તેથીજ તેમનો જલદી લય થાય છે. ગુણ ગાનારા ભક્તોને તો સંસારાવેશનો અભાવ હોવાથી લૌકિક દુઃખ થતું નથી, પ્રભુના વિરહની સ્ફુર્તિ થતાં અંતર્નિષ્ઠા થાય છે, અને બહાર પ્રભુનો અનુભવ થતાં ગુણગાન થાય છે, તેથી ભગવાનની માફક સુખ થાય છે.

એ પ્રમાણે ભાવના કરનાર ભક્તો અને ગુણગાન કરનાર ભક્તોમાં જે ભેદ છે તે દર્શાવ્યો, હવે ગુણગાનમાં કૃપા એજ હેતુ છે તે દર્શાવે છે, અને મધ્યમ અધિકારમાં હેતુ અને વ્યવસ્થાનું વર્ણન કરે છે:-

મૂલમ્—તદા ભવેદ્યાલુત્વમન્યથા કૂરતા મતા ।

વાધશઙ્કાપિ નાસ્યત્ર તદધ્યાસોપિ સિધ્યતિ ॥૧૬॥

સાન્વયપદાર્થઃ—તદા (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે થાય ત્યારે) દ્યાલુત્વં (દયા સમજવી) અન્યથા (એમ ન થાય ત્યારે—ચિત્તમાં પ્રભુના ગુણોનો આવેશ ન થાય તો) અકૂરતા (અઘાત-ક્રતા-ભક્તિમાર્ગમાંથી પડે નહીં એટલો હેતુ) મતા (સમજાય); અત્ર (અહીં—અકૂરતામાં) વાધશઙ્કા (નિરોધમાંથી પડ્યાની શંકા) અપિ (પણ) ન (નહિ) અસ્તિ (છે). તદધ્યાસઃ (ભગવદાસક્તિ) સિધ્યતિ (સિદ્ધ થાય છે).

શ્લોકાર્થઃ—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે થાય ત્યારે પ્રભુની કૃપા સમજવી. તેમ ન થાય તો (પ્રભુના ગુણોમાં ચિત્તનો આવેશ ન થાય તો) ભક્તિમાર્ગમાં પડાય નહિ એટલું થાય. એમાં કોઈ પ્રકારના બાધની શંકા કરવી નહિ. અને ભગવાનમાં અધ્યાસ પણ સિદ્ધ થાય છે.

જ્યારે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગુણગાનમાં પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે ભગવાનની કૃપા સમજવી. હવે મધ્યમાધિકારીની વ્યવસ્થા કહે છે:-અન્યથા એટલે પ્રભુના ગુણગાનમાં ચિત્તનો આવેશ ન થાય તો ભગવાનથી અકૂરતા સમજવી, એટલે તે ભક્ત ભક્તિ-માર્ગમાંથી પડતો નથી. ‘મતા’ એટલે સંસારવેશનો અભાવ તેમજ ભગવાનના ગુણોમાં ચિત્તાવેશનો અભાવ એ એથી એ અકૂરતા સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. અને તેથીજ મધ્યમ અધિકાર સમજવો. અહીં ભગવાનની અકૂરતામાં કોઈ પણ પ્રકારના બાધની શંકા, ભગવાનના અજ્ઞાનથી નિરોધ જતા રહેવાની શંકા કરવી નહિ, તેમજ ભાવનાની પ્રબળતાથી લય થઈ જશે એ પણ ન સમજવું, પણ સતત આસક્તિથી ભગવાનમાં ચિત્તનો અધ્યાસ સિદ્ધ થાય છે. એથી આ સર્વાત્મભાવના પ્રાકટ્યવાળી મધ્યમ અધિકારીની વ્યવસ્થા સમજવી. આ સર્વાત્મભાવનું પ્રાકટ્ય એવા નિરોધનું લક્ષણ સમજવું. ભક્તિવર્ધિની ગ્રન્થમાં ‘बीजभावे दृढे तु स्यात् त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात्’ અર્થ-‘બીજ-ભાવ દૃઢ થવાથી, ત્યાગથી અને શ્રવણકીર્તનથી ભક્તિવૃદ્ધિ થાય છે’ એમાં જે ભક્તિવૃદ્ધિનાં સાધન કહ્યાં તેના ફલનું આ શ્લોક-માં વર્ણન થયું.

હવે જે ભક્તનો બીજભાવ દૃઢ નથી અને જે ભક્ત ‘पूज्या-श्रवणादिभिः’ વગેરેથી બીજભાવ દૃઢ કરવા પ્રયત્ન કરતો હોય તેવા ભક્તને સંસારાવેશ હોવાથી તેની વ્યવસ્થા ત્રણ શ્લોકવડે કહે છે, અને એવા ભક્ત જે સેવા કરે છે તે આધિદૈવિકી થાય તે માટે પ્રથમ ઉદ્દેગને કાઢી નાખનાર સર્વવસ્તુસમર્પણરૂપ સાધન કહે છે:-

मूलम्—संसारसदृशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

श्रवणस्य सर्ववस्तूनि भूम्न शस्य योजयेत् ॥૧૪॥

ભગવદ્દર્મસામર્થ્યાઽવિરાગો વિષયે સ્થિરઃ ।

ગુણૈર્હરિરુત્પ્રસાદ્ય દુઃખં ભાતિ કર્ત્ત્વિચિત્ ॥૧૫॥

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षं च वणवर्णने ।

अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

સામ્યપદાર્થઃ—સંસારાવેશદુષ્ટાનામ્ (સંસાર આવેશથી દુષ્ટ થયેલી) ઇન્દ્રિયાણાં (ઇન્દ્રિયોના) હિતાય (હિતને માટે) ર્શસ્ય (સર્વ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર ઇશ્વર) મૂલ્લઃ (સર્વત્ર વ્યાપક) કૃષ્ણસ્ય (પુરુષોત્તમને વિષે) સર્વવસ્તૂનિ (સર્વ વસ્તુઓ) વૈ (નિશ્ચયથી) યોજયેત્ (બેઝવી) ॥ ૧૪ ॥

ભગવદ્દર્મસામર્થ્યાત્ (ભગવાનના ધર્મોના સામર્થ્યથી) વિષયે (વિષયમાં) વિરાગઃ (વૈરાગ્ય) સ્થિરઃ (સ્થિર થાય છે) ગુણૈઃ (પ્રભુના ગુણગાનથી) હરિસુખસ્પર્શાત્ (પ્રભુના સુખનો સ્પર્શ થવાથી) દુઃખં (દુઃખ) કર્ત્ત્વિચિત્ (કોઈ પણ સમયે) ન (નહિ) ભાતિ (ભાન થતું) ॥ ૧૫ ॥

एवं (એ પ્રમાણે) ज्ञानमार्गात् (જ્ઞાનમાર્ગથી) उत्कर्षं (ઉત્કર્ષ) જ્ઞાત્વા (જાણીને) અમત્સરૈઃ (ઇર્ષ્યાનો ત્યાગ કરીને) અલુબ્ધૈઃ (લોભરહિત થઈને) સદા (સર્વદા) ગુણાઃ (પ્રભુના ગુણો) વર્ણનીયાઃ (વર્ણન કરવા) ॥ ૧૬ ॥

૧૪૦કાર્થઃ—સંસારાવેશથી દુષ્ટ થયેલી ઇન્દ્રિયોના કડ્યાણુને માટે સર્વના નિયંત્રા, સર્વત્ર વ્યાપક, આનન્દમય પ્રભુને વિષે સર્વ વસ્તુઓનો નિશ્ચયથી વિનિયોગ કરવો. ॥ ૧૪ ॥

ભગવાનના ધર્મોના સામર્થ્યથી વિષયોમાં વૈરાગ્ય સ્થિરતાથી રહે છે. પ્રભુના ગુણગાનથી હરિસુખનો સ્પર્શ થવાથી કોઈ પણ સમયે દુઃખનું ભાન થતું નથી. ॥ ૧૫ ॥

એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગથી ઉત્તમતા જાણીને મત્સર અને લોભનો ત્યાગ કરીને સર્વદા પ્રભુના ગુણગાન કરવા. ॥ ૧૬ ॥

જેનો બીજાલાવ દુઃખ નથી, અને જેનું ચિત્ત સંસારાવેશી છે એવા ભકતે સંસારાવેશથી દુષ્ટ ઇદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો. નિગ્રહ કરતાં ઇદ્રિયો ક્ષોભ-ખગભળાટ કરી મુકે છે, તેથી ક્ષોભ ન થાય તે માટે ઇદ્રિયોના હિતને અર્થે ભકતે પોતાની સર્વ વસ્તુઓનો નક્કી સર્વના નિયન્તા સર્વત્ર વ્યાપક આનન્દમય પ્રભુમાં વિનિયોગ કરવો. સર્વ વસ્તુઓ પ્રભુને સમર્પીને ભગવત્સમ્બન્ધથી મિશ્રિત કરીને ઉપયોગ કરવો. ક્ષલાત્મક પ્રભુનું સૂચન કરવાને શ્લોકમાં ‘કૃષ્ણ’ શબ્દ મુક્યો છે, અવતાર વગેરેનું નિવારણ કરવાને ‘ભૂમન્’ શબ્દ મુક્યો છે. માત્ર આટલુંજ (સમર્પણ) સાધન કરવાથી વિષયવ્યાસક્તિ નિવારણ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રભુમાં છે તે દર્શાવવાને ‘ઈશસ્ય’ શબ્દ મુક્યો છે. ‘તં યથા યથોપાસતે’ એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે અને ‘તત્ક-તુન્યાય’ પ્રમાણે ઉપર કહેલા (ફલ, ભૂમન્, ઈશ શબ્દોથી સૂચિત) ધર્મો સહિત ચિન્તનની આવશ્યકતા હોવાથી એ ત્રણે શબ્દો (કૃષ્ણ, ભૂમન્, ઈશ) કહ્યા છે.

હવે ક્ષણનું ઉપપાદન કરે છે. સર્વ વસ્તુ સમર્પણ કરવી એ ભગવદ્ધર્મ છે એમ એકાદશ સ્કન્ધમાં ત્રીજા અધ્યાયમાં અઠ્ઠાવીશમા શ્લોકમાં પ્રબુદ્ધ યોગેશ્વરે કહ્યું છે:-

इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् ।

दारान्नुताम્गृहान्પ્રાणाમ્યત્પરસ્મૈ નિવેદનમ્ ॥ ૨૮ ॥

इति भागवतान् धर्मान् शिक्षन्भक्त्या तदुत्थया ।

નાર યજ્ઞપરા માયામસ્તરાતિ દુસ્તરામ્ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:-યજ્ઞ, દાન, તપ, જપ, વૃત્ત, જે જે પોતાને પ્રિય હોય તે; સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, પ્રાણ સર્વ પ્રભુને નિવેદન કરવું. આ પ્રમાણે ‘ભગવદ્ધર્મો’ શીખતો અને એ ભગવદ્ધર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિથી પ્રભુપરાયણ રહેતો પુરુષ દુસ્તર માયાને જલદી તરી ભય છે ॥ ૨૮ ॥ ૩૩ ॥

અને 'વૈરાગ્ય' ફલરૂપ છે એમ કવિ યોગેશ્વરે બીજા અધ્યાયના બેતાલીસમા શ્લોકમાં કહ્યું છે:-

મત્તિ પરેશાનુભવો વિરક્તિરન્યત્ર ચૈષ ત્રિકાલકાલઃ ।
પ્રપદ્યમાનસ્ય યથાશ્રતઃ સ્યુસ્તુષ્ટિઃ પુષ્ટિઃ ક્ષુદ્રપાયોઽનુઘાસમ્ ॥૪૨॥
ઇત્યચ્યુતાર્કિઃ ભજતોઽનુવૃત્ત્યા મક્તિર્વિરક્તિર્મગવત્પ્રબોધઃ ।
ભવન્તિ વૈ ભાગવતસ્ય રાજન્સ્તતઃ પરાં શાન્તિમુપતિ સાક્ષાત્ ॥૪૩॥

અર્થ:-જેમ ભોજન કરનારને દરેક કોળીએ સંતોષ, પુષ્ટિ અને ક્ષુધાની નિવૃત્તિ થાય છે તેમ ભગવાનમાં પ્રપન્ન પુરૂષને એકી વખતે ભક્તિ, પ્રભુનો અનુભવ અને અન્ય સર્વ સ્થળે વૈરાગ્ય એ ત્રણે થાય છે ॥ ૪૨ ॥

હે રાજન! આ પ્રમાણે અવિચ્છિન્ન ભાવથી પ્રભુના ચરણ કમલનું ભજન કરનાર ભક્તને ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને ભગવદ્બોધ થાય છે ત્યારે તે સાક્ષાત્ પરમ શાંતિને પામે છે ॥ ૪૩ ॥

તેથી આ શ્લોકમાં કહેલા સર્વવસ્તુસમર્પણરૂપ ભગવદ્દર્મના સામર્થ્યથી વિષયમાં વૈરાગ્ય સ્થિર થવારૂપ ફળ મળે છે. ભક્તિવર્ધિનીમાં કહ્યું કે 'સ્નેહા-દ્રાગવિનાશઃ સ્યાત્' (સ્નેહથી સંસારમાં રાગનો વિનાશ થાય છે). એટલે ત્યાં સ્નેહથી જે ફલ અદૃઢ બીજભાવવાળાને કહ્યું, તે ફલની સ્થિરતા આ શ્લોકમાં કહી, માટે તે સ્થિરતા કરનાર સ્નેહનું દૃઢ થવું એ આ શ્લોકમાં ફલરૂપે સૂચ્યું; એ પ્રમાણે સર્વ સમર્પણ કરી પ્રભુમાં યોજવું તે આવા ભક્તના નિરોધનું લક્ષણ સમજવું.

હવે આસક્તિ દૃઢ કરવાનું સાધન બીજી પંક્તિમાં (ગુણૈઃ હરિસુખ) કહે છે. દ્વિતીય સ્કન્ધના ચતુર્થ અધ્યાયના સોળમા શ્લોકમાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે:-

વિચક્ષણા યચ્છરણોપસાદનાત્સજ્ઞં વ્યુદસ્યોમયતોઽન્તરાત્મનઃ ।
વિન્દન્તિ હિ બ્રહ્મગતિં ગતહ્લમાસ્તસ્મૈ સુમદ્રધ્રવસે નમોનમઃ ॥૧૬॥

અર્થ:-જે અંતરાત્મા પ્રભુના ચરણકમલને જ શરણ જ-
ઈને વિચક્ષણ પુરુષો આ લોક તથા પરલોકમાંથી સહ છોડીને
શોક રહિત થયલા બ્રહ્મગતિ પ્રાપ્ત કરે છે, તે શ્રવણમર્જિત યશ-
વાન પ્રભુને વારંવાર નમન કરે છું.

આ સ્લોકમાં કીર્તનપ્રણાલિકાથી લગવદ્ધગતિ પ્રાપ્ત કરનાર
લકતોને ‘ શોકરહિત થયલા ’ કહ્યા છે, તેથી ગુણકીર્તનથી હરિ-
સુખનો સ્પર્શ થવાથી લૌકિક દુઃખનું કદિ પાન થતું નથી.
અહીં સર્વ વસ્તુ પ્રભુમાં યોજવાનું પ્રથમ જ કહ્યું છે, તેથી તે
અધિકારરૂપે સમજવું. આથી આત્મનિવેદન કરનારને ભક્તિ-
રૂપી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એવાં લગવદ્ધયનો એકાદશસ્કન્ધમાં
ઓઝણીસમા અધ્યાયમાં છે તેનું સ્મરણ થાય છે. ત્યાં લગવાન
કહે છે કે મારી ભક્તિરૂપ ફલ સંપાદન કરવું હોય તેણે મારી
અમૃતરૂપી કથાપર શ્રદ્ધા રાખવી, હુમેશાં માંડે કીર્તન કરવું,
પૂજામાં અત્યંત નિષ્ઠા રાખવી, સ્તોત્રોથી માંડે સ્તવન કરવું,
સેવામાં આદર રાખવો, સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરવા, મારા લકતોની
અધિક પૂજા કરવી, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર લગવદ્ધભાવ રાખવો,
મારે માટે શરીરનાં કાર્યો કરવાં, વાણીથી મારા ગુણગાન કરવા,
મન મને અર્પણ કરવું, સર્વ કામનો ત્યાગ કરવો, મારે માટે
ધન, લોગ અને સુખનો ત્યાગ કરવો. યજ્ઞ, દાન, હોમ, જપ,
વ્રત, તપ મારે માટે કરવાં. હે ઉદ્ધવ, આત્મનિવેદન કરનારને
આ ધર્મોથી મારે વિષે ભક્તિ થાય છે, પછી તેને બીજું
શું બાકી રહ્યું ? તેથી આત્મનિવેદન કરી ગુણગાન કરનારને
દુઃખનું પાન થતું નથી એ ફલ સિદ્ધ થયું.

એ પ્રમાણે ફલનું વર્ણન કરીને હૃદયને માટે ગુણગાન
કરવાનો ઉપદેશ કરે છે.

એ પ્રમાણે ગુણવર્ણનમાં જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ઉત્તમતા સમ-
જીને મત્સર અને લોભ એ બે દોષનો ત્યાગ કરીને સર્વદા

ગુણવર્ણન કર્યા કરવાં. પારકાનો ઉત્કર્ષ સહન ન કરવો તે મત્સર; અત્યન્ત અભિલાષ તે લોભ. ‘ઉત્કર્ષઃ’ એમ પ્રથમ વિલક્ષિત-વાળો પાઠ હોય તો એવો અર્થ કરવો કે ‘ગુણોથી હરિસુખના સ્પર્શથી દુઃખનું ભાન થતું નથી, એમ સમજીને ગુણવર્ણન કરવાથી જ્ઞાનમાર્ગથી ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે,’ એમ ‘સિધ્ધ્યતિ’ અધ્યાહાર લઈને વાક્ય પૂર્ણ કરવું. જે સમજ્યા વિના ગુણવર્ણન કરે તો માત્ર દુઃખનું ભાન ન થાય એટલુંજ, સમજીને ગુણવર્ણન કરે તો જ આ ઉત્કર્ષ. એ પ્રમાણે ભગવાનના ગુણવર્ણન કરવાથી ગુણમાં આસક્તિ થવાથી ‘જેને જેના ગુણમાં આસક્તિ થાય તેને તેનામાં (તે પુરુષમાં) આસક્તિ થાય છે’ એ ન્યાય પ્રમાણે ભગવાનના ગુણમાં આસક્તિ થવાથી ભગવાનમાં આસક્તિ દૃઢ થાય છે. તેથી ભક્તિવર્ધિનીમાં કહેલા ગૃહપર અરૂચિ, ઘરમાં રહેનારાઓના બાધકપણાનું અને અનાત્મપણાનું ભાન થાય છે, એમ અર્થ બલથી સમજી લેવું. એ પ્રમાણે ગુણગ્રાન તે આસક્તિવાળા ભક્તના નિરોધનું લક્ષણ સમજવું. હવે ભગવાનમાં વ્યસન દૃઢ થવાને ભગવાનમાં સાક્ષાત્ અને પરમ્પરાથી (સીધી રીતે તથા અન્ય કાર્યદ્વારા) પોતાની ઇદ્રિયોના વિનિયોગરૂપ સાધન ત્રણ સ્ત્રોકથી કહે છે:—

મૂલમ્—હરિઃપ્રતિઃ સદા ધ્યેયા સંકલ્પાદપિ તત્ર હિ ।

દર્શનં સ્પર્શનં સ્પર્શં તથા કૃતિગતી સદા ॥૧૭॥

શ્રવણં કીર્તનં સ્પર્શં પુત્રે નૃણાપ્રિય રતિઃ ।

પાયોર્મલાંશ યાગેન શેષભાવં તનૌ નયેત્ ॥૧૮॥

યસ્ય વા મગ્ધત્વતઃ યદા સ્પર્શં ન દૃશ્યતે ।

તદા વિવેકાદિભ્યઃ કર્તવ્યં ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥૧૯॥

સાન્વયપદાર્થ:—હરિમૂર્તિ: (પાપ હરનાર શ્રીભગવાનની મૂર્તિ) સદા (સર્વદા) ધ્યેયા (ધ્યાન કરવું) હિ (જે હેતુભાટે) સંકલ્પાત્ (સંકલ્પમાત્રથી) તત્ર (ત્યાં મૂર્તિમાં) સદા (નિરંતર) દર્શનં (દર્શન) સ્પર્શનં (સ્પર્શ કરવો) સ્પષ્ટં (સ્પષ્ટ થાય છે) તથા (તે પ્રમાણે) કૃતિગતી (હાથ પગનાં કાર્યો) શ્રવણં (શ્રવણ) કીર્તનં (કીર્તન) સ્પષ્ટં (સ્પષ્ટ) પુત્રે (સંકલ્પના પુત્ર કામમાં) કૃષ્ણપ્રિયે (કૃષ્ણને પ્રિય હોય તો) રતિ: (પ્રીતિ કરવી તે). પાયો: (પાયા ઇન્દ્રિયનું કાર્ય) મલાંશત્યાગેન (મલાંશ ત્યાગ કરવાવડે) તનૌ (ભગવાનમાં વિનિયોગ થતા શરીરમાં) શેષભાવં (ગૌણ ભાવને) નયેત્ (પ્રાપ્ત કરાવવો). યસ્ય (જેનું) વા (અથવા) ભગવત્કાર્યં (ભગવત્સંબંધી કાર્ય) યદા (જ્યારે) સ્પષ્ટં (ખુલ્લી રીતે) ન (ન હિ) દૃશ્યતે (દેખાતું) તદા (ત્યારે), તસ્ય (તેનો) વિનિગ્રહ: (વિશેષ નિગ્રહ) કર્તવ્ય: (કરવો) इति (એવો) નિશ્ચય: (નિશ્ચય).

૨લોકાર્થ:—ભગવાનના સ્વરૂપનું સર્વદા ધ્યાન કરવું, કેમકે સ્વરૂપમાં ભગવદ્ભાવથી દર્શન સ્પર્શ, ચક્ષુ અને ત્વચાના કાર્યો, સ્પષ્ટપણે થઈ શકે છે, તેજ પ્રમાણે સર્વદા હાથ પગના કાર્યો પણ ભગવદ્વિનિયોગમાં આવે છે. શ્રવણ કીર્તન પણ સ્પષ્ટપણે થાય છે. કામ પણ કૃષ્ણપ્રિય હોય તો ઉપસ્થકાર્ય રતિ ભગવત્ સંબંધી થાય છે. પાયા ઇન્દ્રિયનું કાર્ય જે મલાંશ ત્યાગ કરવો તેવડે તેને શરીરમાં ગૌણભાવ પ્રાપ્ત કરાવવો. જે ઇન્દ્રિયનો જ્યારે ભગવદ્વિનિયોગ સ્પષ્ટ માલમ ન પડે ત્યારે તેનો નક્કી નિગ્રહ કરવો. ॥ ૧૭-૧૮-૧૯ ॥

જે ભક્તનો બીજભાવ દૃઢ ન થયો હોય, તે ભગવાનમાં વ્યસન પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરતો હોય તો તેણે જે ભગવત્ સ્વરૂપની પોતે સેવા કરતો હોય તેનું નિરંતર ધ્યાન કરવું, એટલે તે સાક્ષાત્ ભગવાન છે એમ સમજી ધ્યાન કરવું. કારણ કે એમ અભિત્રપણાના વિચારથી એટલે સ્વરૂપ સાક્ષાત્ ભગવાન છે એ વિચારથી દર્શન અને સ્પર્શ, ચક્ષુ અને ત્વચાના કાર્ય

સ્વરૂપદર્શન અને સ્વરૂપરુપર્થથી સ્પષ્ટપણે લગવત્ સંબંધી સિદ્ધ થાય છે. પૂજના પ્રવાહથી મૂર્તિમાં લગવાનું સન્નિધાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને 'અન્તર્યામિ બ્રાહ્મણમાં કહેલા ન્યાયથી તેમાં લગવદાવેશ પ્રાપ્ત થાય છે, ગુણોપસંહારના કાર્યાખ્યાનાધિકરણના 'સંબંધાદેવમન્યત્રાપિ' એ સત્રમાં એ વાતનો અંગીકાર કરેલો છે, અને 'નિબંધમાં તદ્દૂપં તત્ર ચ સ્થિતમ્' એ શ્લોકમાં

૧. બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદના ત્રીજા અધ્યાયના બ્રાહ્મણને અન્તર્યામિ બ્રાહ્મણ કહે છે. તેમાં કહ્યું છે કે 'યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્ પૃથિવ્યા અન્તરો યં પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી શરીરં યઃ પૃથિવીમન્તરો યમયલેષ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ । અર્થઃ—જે પૃથ્વીમાં રહેતો છતાં પૃથિવીની અંદર છે, જેને પૃથિવી જાણતી નથી, જેનું પૃથિવી શરીર છે, જે અંદરથી પૃથિવીને નિયમમાં રાખે છે, તે તારો આત્મા અંતર્યામિ અમૃત છે. તે જ પ્રમાણે જલ, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, વાયુ, દૈત્ય, આદિત્ય, દિશાઓ, ચંદ્રતારાઓ, આકાશ, તમસ્, તેજસ્, સર્વજૂત, પ્રાણ, વાક્, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન, ત્વક્, વિજ્ઞાન, રેતસ્, વગેરે સર્વમાં લગવાનું રહે છે, પણ એ સર્વે લગવાનું જાણતાં નથી, એ સર્વે લગવાનું શરીર છે, એ સર્વેને લગવાનું નિયમમાં રાખે છે, તે લગવાનું આત્મા, અન્તર્યામિ અમૃત છે એમ ત્યાં કહ્યું છે, તેથી એ અન્તર્યામિબ્રાહ્મણન્યાય કહેવાય છે.

૨. શ્રીમદ્વેદવ્યાસપ્રણીત બ્રહ્મભીમાંસાના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં બ્રહ્મના ધર્મોનો વિચાર કરેલો છે, તેને ગુણોપસંહાર કહે છે. તેમાં ૧૮ થી ૨૩ સૂત્રોનું કાર્યાખ્યાન અધિકરણ છે, તેમાં 'સમ્બંધાદેવમન્યત્રાપિ' એ વીશમું સૂત્ર છે. તેમાં કહ્યું છે કે કાર્ય કરવાની ઇચ્છાથી લગવાનું પોતાનો જીવમાં (તેમજ મૂર્તિમાં) આવેશ થાય છે, ત્યારે લગવાનું આવેશથી લગવાનું ધર્મો તેમાં આવિર્ભાવ પામે છે. 'અવસંહારો હિ તત્રાનુક્તાનામન્યત્રોક્તાનાં ગુણાનાં તત્ર સત્ત્વેન જ્ઞાનમાત્રમ્'—અર્થઃ—ઉપસંહાર એટલે તે સ્થળે નહિ કહેલા અને બીજે સ્થળે કહેલા ગુણો પણ તેમાં છે એવું જ્ઞાન થવું તે.'

૩. નિબંધના સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં નીચેના શ્લોકો છે:—

પણ મૂર્તિમાં ભગવાનના આવેશનો ધ્યાન કરેલો છે.

કૃષ્ણસેવાપરં વીક્ષ્ય દંભાદિરહિતં નરમ્ ।

શ્રીમાગવતતત્ત્વશ્ચં મજેઞ્જિજ્ઞાસુરાદરાત્ ॥૨૨૫॥

તદ્ભાવે સ્વયં વાપિ મૂર્તિં કૃત્વા હરેઃ ક્વચિત્ ।

પરિચર્યાં સદા કુર્યાત્ તદ્રૂપં તત્ર ચ સ્થિતમ્ ॥૨૨૬॥

સાકારવ્યાપકત્વાદ્ મન્ત્રસ્યાપિ વિધાનતઃ ।

અર્થ:—શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં આતુર, દંભ વગેરેથી રહિત, શ્રીભાગ-
વતના તત્ત્વને જાણનાર એવા પુરૂષને ધ્યાનપૂર્વક લક્ષમાં લઈને સન્માન-
સહિત તે (ગુરુ) નું ભજન કરવું. એવા ગુરુ ન મળે તો પોતે પણ
ક્યારેય શ્રીહરિની મૂર્તિ કરીને સર્વદા સેવા કરવી; ભગવાનનું સ્વરૂપ તે
મૂર્તિમાં રહેલું છે, કેમકે ભગવાન સાકાર છે, વ્યાપક છે, અને ઉપાસના-
માર્ગની રીતે વિચારીએ તો મંત્રપૂર્વક પૂજામાં ભગવદાવેશ થાય છે.

એ શ્લોકોના પ્રકાશમાં શ્રીમદ્દાચાર્યચરણુ આજ્ઞા કરે છે કે ‘અયમેવાસ્ય
માર્ગસ્ય પ્રકાર ઉત્તમઃ, યન્મૂર્તીં કૃતં સર્વં ભગવતિ કૃતં ભવતિ । તત્ર મૂર્તેર્ભગવત્ત્વં
ત્રેષા નિરૂપયતિ તદ્રૂપમિતિ । વસ્તુવિચારેણ સર્વસ્ય ભગવદ્રૂપત્વાદ્વિશેષસ્ત્વયમ્—
અનમુદ્ધરિષ્યામીતિ તદા મૃદાદેઃ પ્રાદુર્ભૂતઃ ભક્તિમાર્ગાનુસારેણાહ તત્ર ચ સ્થિતમિતિ ।
મૂર્તીં સ્થિતમ્ । પરં યત્ર હસ્તસ્તત્ર હસ્તઃ । તત્તદવયવેષુ તત્તદવયવા इति । તત્ર
हेतुः—વ્યાપકં સાકારં વ્રહેતિ । અતઃ સર્વે કટકાદ્યુપચારા ભગવદવયવેષ્વેવ સાક્ષા-
ત્કૃતા ભવન્તિ । ઉપાસનામાર્ગાનુસારેણાપિ મૂર્તિવેવ ભગવદ્ભજનં ભવતીત્યાહ મન્ત્ર-
સ્યાપિ વિધાનત इति ।’ અર્થ:—આ જ આ માર્ગમાં ઉત્તમ પ્રકાર છે કે
મૂર્તિને વિષે કરેલું સર્વ ભગવાનને વિષે કરેલું થઈ જાય છે. મૂર્તિ ભગ-
વાન છે એ વાત ત્રણ પ્રકારે નિરૂપણ કરે છે. ૧. વસ્તુનો વિચાર કરતાં
સર્વ ભગવદ્રૂપ છે. વિશેષ આ છે કે આ (લક્ષ) નો હું ઉદ્ધાર કરીશ
એમ ઇચ્છા થતાં મૃત્તિકા વગેરેમાંથી પોતે પ્રકટ થાય છે. ૨. લક્ષિતમાર્ગને
અનુસરીને કહે છે કે ત્યાં (મૂર્તિમાં) પ્રભુનું સ્વરૂપ છે જ. જ્યાં (મૂર્તિનો)
હસ્ત ત્યાં (ભગવાનનો) હસ્ત; તે તે (મૂર્તિના) અવયવો ત્યાં (ભગવાનના)
અવયવો. એમ હોવાનું કારણ એ કે બ્રહ્મ વ્યાપક અને સાકાર છે. માટે
કેં વગેરે સર્વ અલંકારો સાક્ષાત્ ભગવાનના અવયવોને ધર્યા બરાબર થઈ
જાય છે. ૩. ઉપાસના માર્ગની રીતે પણ મંત્ર વગેરેને લીધે મૂર્તિનેવિષે જ
સાક્ષાત્ ભગવદ્ભજન થાય છે.

૧૫-હયોગોલકન્યાયથી લગવાનું મૂર્તિમાં વ્યાપી જમને બહાર પ્રકટ થાય છે. આ સર્વે કારણોને લીધે મૂર્તિ સ્વરૂપના દર્શન સ્પર્શ વગેરે લગવાનના જ દર્શન સ્પર્શ છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

હવે એ જ વાત હાથપગના કાર્યોમાં લાગુ પાડે છે:-ઉપર કહેલા ન્યાયપ્રમાણે જેમ પૂર્વે કહેલા દર્શન અને સ્પર્શ એ બે લગવત્સંબંધી સ્પષ્ટ થાય છે, તેમ હાથપગનાં કાર્યો-લગવત્સેવામાં હાથ, તથા સેવાને માટે ચાલવામાં પગ-સદા લગવત્સંબંધી સ્પષ્ટ થાય છે. (સંબંધને લીધે ઉપરનો સ્પષ્ટ શબ્દ વિલક્ષિત અને વચનના ફેરફાર સાથે અહીં પણ સમજી લેવો.) શ્રોત્ર (કાન) અને વાણીના કાર્યોનું પણ લગવત્સંબંધીપણું કહે છે:-શ્રવણ અને કીર્તન સ્પષ્ટ છે. એ બેનું બીજા પ્રકારથી પણ લગવત્સંબંધીપણું સર્વ સંમત છે એમ જણાવવાને સ્પષ્ટ શબ્દ ફરીથી વાપર્યો છે. ઉપસ્થ (જનનેન્દ્રિય)નું લગવદુપયોગીપણું સ્પષ્ટ નહિ હોવાથી તેનો લગવત્સંબંધનો પ્રકાર બતાવે છે:-‘કામઃ સંકલ્પજઃ સ્મૃતઃ’ (સંકલ્પથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે). સંકલ્પ પ્રમવાન કામાન’ (સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતા કામોને), વગેરે વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે કામ સંકલ્પનો પુત્ર છે. એ કામ કૃષ્ણપ્રિય હોય તો રતિ-ઉપસ્થકાર્ય (જનનેન્દ્રિયનું કાર્ય) લગવત્સંબંધી થાય છે. શ્લોકમાં ‘ભવતિ’ (થાય છે) અધ્યાહાર સમજવું. ગોપાલતાપનીય ઉપનિષદમાં લગવાનનું આંધર્વીપ્રતિ વાક્ય છે કે ‘યં માં સ્મૃત્વા નિષ્કામઃ સકામો ભવતિ’ (માં સ્મરણ કરવાથી નિષ્કામ હોય તે સકામ થાય છે). એ વાક્યનું શ્રવણ કરવાથી અને લગવાનનું ધ્યાન ધરવાથી અને એવા પ્રકારનો સંકલ્પ કરવાથી લગવાન પ્રતિ કામની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તેથી રતિ પણ થાય છે. લગવદ્વિષયક કામ જે લક્ષ્યને ઉત્પન્ન ન થાય તેના ઉપસ્થના હિતનો પ્રકાર આગળ કહેવાશે.

૧. વહયયોગોલકન્યાય-લોહના ગોળામાં જેમ જેમ અગ્નિનો પ્રવેશ થતો જાય છે, તેમ તેમ તે અગ્નિરૂપ થઈ જાય છે, અને અંતે બહાર અગ્નિનું પ્રાકટ્ય થાય છે, એ ન્યાય.

પાયુષ્ઠદ્રિય (ગુદા)નો વિનિયોગ કહે છે:-પાયુષ્ઠદ્રિયનું કાર્ય વિસર્જન કરવાનું છે. તે અહીં મલાંશ ત્યાગ કરવાનું છે. તે કરીને તે ઇદ્રિયને શરીરમાં ગુણભાવ પ્રાપ્ત કરાવવો; એટલે ભગવાનમાં વિનિયોગ થતા સ્વશરીરમાં તે શરીરના શોધન (શુદ્ધિ) દ્વારા ગૌણભાવ પ્રાપ્ત કરાવવો.

અહીં નીચે પ્રમાણે અર્થ છે-શ્રીવેણુગીતમાં ‘અક્ષણ્વતાં ફલં’ શ્લોકમાં શ્રીસુખોદિનીકારિકાઓમાં ઇદ્રિયોનો ભગવાનમાં વિનિયોગ થતાં ઇદ્રિયોને શું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહ્યું છે, તેમાં પાયુષ્ઠદ્રિયનું કાર્ય રોમોદ્ગમ (રૂવાંટી ઉભી થવી તે) કહ્યું છે. અને દશમસ્કન્ધના પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયના ‘પષાં તુ ભાગ્યમહિમા’ એ શ્લોકના વિવરણમાં રોમાંચ અને સ્વેદ એ દશમ ઇદ્રિય (પાયુ) નાં કાર્ય કહેલાં છે. અને તૃતીય સ્કન્ધમાં ‘મુઞ્ચન્મીલદૃશાઽશ્રુ ચ’ એ શ્લોકમાં આનન્દના અગ્ર પડવા એ પાયુ ઇદ્રિયનું કાર્ય કહેલું છે; આ સર્વ હીન અધિકારમાં ઘટતું નથી. કેમકે દ્વિતીય-સ્કન્ધના ‘તદ્દમસારં હૃદયમ્’ એ શ્લોકમાં તે પ્રમાણે નિર્ણય કરેલો છે. તેથી અહીં છાંદોગ્ય ઉપનિષદની ‘અન્નમશિતં જ્ઞેધા ભવતિ’ વગેરે શ્રુતિઓમાં કહેલો જલ અને અન્નનો મૂત્રપૂરી-પાત્મક સ્થૂલધાતુ અને વૈધકમાં ‘કફઃ પિત્તં મલઃ સ્ત્રેષુ પ્રસ્વેદો નલ્લોમ ચ । કર્ણવિદ્દૃષિકા ચેતિ ધાતૂનાં ક્રમશો મલાઃ’ એ શ્લોકમાં કહેલો મલાંશ પાયુષ્ઠદ્રિયવડે દેહના ગુદા ગુદા છિદ્રદ્વારા બહાર નિકળે છે, એટલેજ પાયુષ્ઠદ્રિયનો વિનિયોગ સમજવો; તે ગૌણ હોવાથી તે ઇદ્રિયનો શેષભાવ સમજવો. વળી પ્રથમ સંસારાવેશથી દુષ્ટ ઇદ્રિયો કહી; મધ્યમાં મત્સર વિના અને લોભ વિના એમ કહેવાથી; એ ગુણવર્ણન કરનાર ભક્તોમાં મત્સર અને લોભ રહેલા છે એમ સૂચ્યું; અને અંતમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણેનું મલાંશ ત્યાગરૂપ પાયુનું કાર્ય કહ્યું; આ સર્વથી આ ભક્તો હીન અધિકારી છે એમ સમજાય છે; તેથી ભક્તિવર્ધિનીમાં દૃઢ બીજભાવ વિનાના જે ભક્તો કહ્યા તેમને

માટે આ ઉપદેશ છે એમ સૂચવ્યું. વળી અહીં મન વગેરે નવ ઇન્દ્રિયોના વિનિયોગનો પ્રકાર કહ્યો. દ્રાણેન્દ્રિય (નાક) અને રસનેન્દ્રિય (જિહ્વા)નો વિનિયોગ ખિલકુલ કહ્યો નથી. વળી લગવાનને પ્રિય કામ હોય તો જ ઉપસ્થનો વિનિયોગ બતાવ્યો; લગવદ્વિષયક કામ ન હોય તો ઉપસ્થનો વિનિયોગ શું કરવો તે સૂચવ્યું નથી. એમ હોવાથી એ ઇન્દ્રિયોનો લગવાનમાં ઉપયોગ ન થાય તો શું કરવું એમ આકાંક્ષા થાય તો કહે છે કે જે ઇન્દ્રિયનો લગવાનમાં વિનિયોગ સ્પષ્ટ ન માલમ પડે તે ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવો આવશ્યક છે. જો તેનો નિગ્રહ ન કરે તો 'નોચેત્ત પ્રમત્તમસદિન્દ્રિયવાજિસૂતા' એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વિષયરૂપી શત્રુઓમાં પડવાથી સંસારાવેશરૂપ મહાન અનર્થ થાય માટે નિગ્રહ આવશ્યક છે એમ સમજવું. એ પ્રમાણે હીન અધિકારીઓએ ઉપર કહેલા ઉપદેશ પ્રમાણે કરવું તે પણ તેની યોગ્ય નિરોધનું લક્ષણ સમજવું. એ પ્રમાણે કરવાથી ઉદ્વેગનું નિવૃત્તિ થતાં ધીમે ધીમે કમવાર સેવા આધિદૈવિકી થાય, માટે એ જ હીન અધિકારીઓનું મુખ્ય સાધન છે એમ સિદ્ધ થયું.

એ પ્રમાણે સર્વ ઉપદેશ કરીને હીન અધિકારીઓને આ પ્રવૃત્તિ કરાવવાને માટે બીજા ગ્રન્થોમાં ઉપદેશ કરેલાં બીજાં સાધનો કરતાં આ સાધન શ્રેષ્ઠ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

મૂલમ્—નાતઃ પરતરો મન્ત્રો નાતઃ પરતરઃ સ્તવઃ ।

નાતઃ પરતરા વિદ્યા તીર્થં નાતઃ પરાત્પરમ્ ॥૨૦॥

સાન્વયપદાર્થઃ—અતઃ (આ સાધન સમુદાયથી) પરતરઃ (વધારે ઉત્તમ) મન્ત્રઃ (અષ્ટાક્ષર મન્ત્રઃ વગેરે) ન (નથી); અતઃ (આ સાધન સમુદાયથી) પરતરઃ (વધારે ઉત્તમ) સ્તવઃ (કૃષ્ણાશ્રય વગેરે સ્તોત્રનો પાઠ) ન (નથી); અતઃ (આ સાધન સમુદાયથી) પરતરા (વધારે ઉત્તમ) વિદ્યા (ઉપાસના) ન (નથી); અતઃ (આ સાધન સમુદાયથી) પરાત્ (ઉત્તમથી) પરમ્ (ઉત્તમ) તીર્થં (ગંગાદિ તીર્થ) ન (નથી).

શ્લોકાર્થ:—આ સાધનસમુદાયથી અષ્ટાક્ષરમન્ત્ર વગેરે (આવા અધિકારીને માટે) વધારે ઉત્તમ નથી, તેમજ કૃષ્ણાશ્રય સ્તોત્ર વગેરે પણ વધારે ઉત્તમ નથી તેમજ ઉપાસના વગેરે પણ વધારે ઉત્તમ નથી, અને આ ઉત્તમ સાધન કરતાં ગંગાદિ તીર્થ પણ વધારે ઉત્તમ નથી.

હીન અધિકારીઓને માટે ઉપર કહેલા સાધન સમુદાય કરતાં અષ્ટાક્ષર વગેરે મન્ત્ર ઉત્તમ ન સમજવા. એ મન્ત્રોના જપ વગેરે સેવાના અંગ તરીકે કહેલા છે, અને અનુકલ્પથી (ગૌણ, અનન્વસરમાં કરવા યોગ્ય) કહેલા છે, માટે સેવાથી ઉત્તમ ન સમજવા. એ પ્રમાણે આગળ પણ સમજી લેવું. શ્રી કૃષ્ણાશ્રય વગેરે સ્તોત્રના પાઠ પણ સેવાથી ઉત્તમ ન સમજવા, કેમકે તે પણ અનુકલ્પ અને અંગરૂપ છે, અને વિવેક ધૈર્યાશ્રયમાં અંગ તરીકે તેમનો અંગીકાર કરેલો છે. વિદ્યા એટલે ઉપાસના અને તારા ગંગાદિ પણ સેવા કરતાં ઉત્તમ ન સમજવા, કેમકે ભગવત્કૃપા ન હોય તો તેઓ પણ ખડું કાલે વિલંબથી ફલ આપે છે. શ્રુતિમાં તત્કલુપ્ત્યાય (જેવો સંકલ્પ તેતું ફલ)નો આદર કરેલો છે, અને મહાભારતમાં પણ યજ્ઞ અને તીર્થ ફલ આપવામાં સમાન છે એમ કહ્યું છે, તેથી વિદ્યા અને તીર્થ અહીં જૂઠા પાડી કહ્યા છે. તેથી હીન અધિકારીઓને અહીં ઉપદેશ કરેલા સર્વ સમર્પણાત્મક યોજના વગેરે ત્રણ સાધન ઘણા જરૂરના છે. એ સાધન કરવાથીજ સ્નેહ, આસક્તિ અને વ્યસન એ ક્રમથી શુદ્ધત્યાગ થયા પછી પૂર્વોક્ત નિરોધરૂપ ભક્તિ-વૃદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે એ તાત્પર્ય છે. આચાર્ય શ્રીગોપીશંકર તથા શ્રીહરિરાયશંકર 'હારેણા યે વિનિર્મુક્તા' એ શ્લોક પછી 'સંસારાવેશ' શ્લોક લે છે, તેની પછી 'ગુણેષ્વાવિષ્ટચિત્તાનામ્' વગેરે ક્રમવાર

૧ ચતુર્દશ શ્લોકમાં કહેલું સર્વસમર્પણ એ પ્રથમ સાધન, પંચદશ શ્લોકની બીજી પંક્તિમાં કહેલું ગુણુમાન દ્વિતીય સાધન, અને સપ્તદશ અષ્ટદશ શ્લોકમાં કહેલો ઇન્દ્રિયોનો ભગવાનમાં વિનિયોગ એ ત્રીજું સાધન.

બોલો લે છે. શ્રીમજરાજી જે કમ લે છે તે પ્રમાણે મેં વ્યા-
ખ્યાન કર્યું છે. વ્યાખ્યાનનો પ્રકાર સર્વેનો એક રીતનો નથી,
તેથી મેં તેના અનુવાદ કર્યો નથી.

શ્રીનાયાર્યવર્ચસી કૃપાથી ભગવાન વ્રજનાયક શ્રીકૃષ્ણે દુઃખમાં
સ્થિતિ કરીને જે વાક્યો પી પ્રેર્યા કરી, તે વાક્યો શ્રીવિક્રમેશના
ચરણકમલના દાસના દાસ પુરુષોત્તમે લખ્યાં.

શ્રીવીતાંબરજીના પુત્ર શ્રીપુરુષોત્તમજીવિરાજિતં નિરોચન-
વિવરણ સમાપ્ત.



